

63.3(54)
Т-41

Ж. ТОШҚУЛОВ

**Ўзбекистон халқлари
сиёсий-ҳуқуқий фикрлари
тарихидан**

„ЎЗБЕКИСТОН“

ПОЛУЧЕНО

ОЦЕЛЕНАХ ИСТОНА

ОЦЕЛЕНАХ ИСТОНА

ИСТОНА

ББ.3(54)
Т-71

Ж. ТОШҚУЛОВ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАРИ ТАРИХИДАН

(XVII-XIX асрлар)

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1996

Бух. ГИП ЯЛН
БИБЛИОТЕКА
7/2179

63.3(5У)

Т 71

Тақризчилар:

ҳуқуқ фанлари номзоди, доцент *Ҳ. Бобоев*,
ҳуқуқ фанлари номзоди, доцент *Х. Назаров*

Муҳаррир: *А. Ҳакимжонова*

Тошқулов Ж.

Т 71 Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан (XVII—XIX асрлар).—Т.: "Ўзбекистон", 1995.—128 б.

ISBN 5-640-01969-7

Ушбу қўлланмада XVII—XIX асрларда Ўзбекистон ҳудудида бўлган давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий ва ҳуқуқий ҳаёти ҳақида умумий маълумотлар, бу даврда шаклланиш ва ривожланган сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг асосий оқимлари, уларнинг кўзга кўринган вакиллари ва давлатнинг келиб чиқиши, моҳияти, вазифалари, уни бошқариш, ҳокимият вакиллари, ҳуқуқ, қонунийлик, адолат, уруш ва тинчлик ҳақидаги қарашлари ёритилган.

Қўлланма тарихчилар, талабалар, аспирантлар ва Ўзбекистонда давлатчилик, сиёсий-ҳуқуқий фикрлар тарихи билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

63.3(5У)+67.3

№ 586-95

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

0503020904-117
Т М 351 (04)-95-96

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти. 1996 й.

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ МАЪНАВИЙ-ҲУҚУҚИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Миллий ўзбек давлатчилигини шакллантириш ва ривожлантиришнинг ўзига хос йўли қуйидаги маънавий-ҳуқуқий негизларга асосланади. Булар, биринчидан, умуминсоний ҳуқуқий қадриятларга содиқлик; иккинчидан, ҳалқимизнинг маънавий-ҳуқуқий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; учинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг намоён қилиниши; тўртинчидан, қонун устуворлиги ва демократик ҳуқуқий давлатга нисбатан ватанпарварлик.

Мустақил ўзбек давлатининг куч-қудрат манбаи — ҳалқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Шунинг учун миллатимизнинг қон-қонига сингиб кетган имон ва инсоф, меҳр-оқибат, виждон ва андиша, ҳаё ва ғор-номус, адолат ва тенглик, аҳил кўшничilik ва инсонпарварлик, бағри кенглик ва меҳмондўстлик, мардлик ва шайтонлик каби улуг хислат ва қадриятларини қайта тиклаш ва уларга янги мазмун бағишлаш керак.

Мустақил ўзбек давлатининг маънавий-ҳуқуқий пойдевори — миллий давлатчилигимизнинг таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкамдир. У салкам 3 минг йиллик тарихга эга. Қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон ҳудудида равнақ топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган.

Бизнинг давлат ўзида кўҳна Сўғдиёна ва Хоразмдан бошлаб Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатлари ва ўзбек хонликларининг давлат бошқарув тажрибасини, ҳалқимиз бутун миллий тарихий, ҳуқуқий, маънавий амалиётини ҳамда унинг ўз мустақил давлатига эга бўлиш каби асрий орзуларини мужассамлаштирган.

Мустақил ўзбек давлати умумжаҳон ва миллий давлатчилик тараққиёти қонуниятларини ўзида узвий равишда ўйинлаштирган.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тўлиқ қабул қилиш ва шахсни ҳурмат қилиш ёш давлатимизнинг лавозимини оширди. Жамиятимизда инсон ҳуқуқлари фақат

қонуилар билангина эмас, балки халқимизнинг ўз-ўзини англаш, унинг эзгулик соҳасидаги ахлоқий-ҳуқуқий тажрибаси билан ҳам мустаҳкамланади.

Қўҳна ва навқирон ўзбек давлати азалдан Буюк ипак йули, яъни савдо-сотиқ, маданият, турли миллат ва динлар кесишган заминда жойлашган. Шунинг учун машҳур карвонсаройларда доимо турли миллат вакилларининг турли тиллардаги суҳбатини эшитиш мумкин бўлган. Тарихан бизнинг ўлкада аҳоли турли динларга эътиқод қилган. Аммо уларнинг ўзаро тинч-тотув, осойишта турмуш кечиришининг муҳим омили — ўзи яшаётган она заминга ҳурмат, садоқат, муҳаббат бўлган. Ватанпарварлик туйғуси барча-барчани жипслаштирган.

Бизнинг минтақанинг қадимий тарихи ва маданияти, бу ерда яшаб ўтган авлод-аждодларимизнинг жаҳон маданиятини ривожлантиришга қўшган ғоят улкан ҳиссалари ҳозирги кунда ҳам турмушнинг барча жабҳаларига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

"Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда"¹.

Ҳақиқатан ҳам истиқлол шарофати ўлароқ Ўзбекистон ўзининг маънавий-ҳуқуқий қадриятларини қайта тиклаш даврига, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгартиришлар даврига қадам қўйди.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи — ўзбек халқи маънавий-ҳуқуқий меросининг ажралмас таркибий қисмидир. Бу тарих бир қанча авлодларнинг давлат ва ҳокимият, сиёсат ва ҳуқуқ, адолат ва тенглик, бошқарув ва қонунчилик ҳақидаги ғоялари ва қарашларини ўзида мужассамлаштирган. Бу таълимотлар фақат ўтмишгагина тааллуқли бўлиб қолмай, балки турли йўллар билан бизнинг ҳозирги давлат ҳуқуқий турмушимизга ҳам таъсир ўтказмоқда. Шу туфайли сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихига қизиқиш сўнгги йилларда ниҳоятда ошди.

Афсуски, ўзбек халқининг сиёсий-ҳуқуқий тафаккури тарихига бағишланган кўп қиррали йирик асарлар деярли йўқ. Бармоқ билан санарли бир қатор ҳуқуқшунос олимларгина бу соҳада тадқиқот олиб бормоқдалар. Зеро, кўп

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодий, сиёсий мафкура. "Ўзбекистон", 1993, 40-41-бетлар.

асрлик бу таълимотларни атрофлича чуқур тадқиқ қилиш — давр талабидир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларни ўрганиш илмий-назарий, амалий ва ўқув-тарбиявий аҳамиятга эга. Чунки авлод-аждодларимизнинг бой сиёсий-ҳуқуқий тажрибаси ва мероси мустақил ўзбек давлати тараққиётида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Буюк аждодларимиз томонидан илгари сурилган илғор тараққийпарвар ғоялар фақат улар яшаб ижод этган давр учун аҳамият касб этибгина қолмасдан, ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз улардан ўзининг миллий, сиёсий-ҳуқуқий мафкурамизни шакллантиришда назарий манба сифатида фойдалансак, айни муддао бўлади. Ушбу асарнинг асосий қиммати ҳам ана шундадир.

А. Х. СЛИДОВ,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор.

XVII-XVIII АСРЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАР

I. Ижтимоий-сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура

XVII-XVIII асрларда ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт парокандалик ва тарқоқликнинг, жабр-зулмнинг, тож-тахт, моддий бойликлар, срлар учун ўзаро урушларнинг кучайиши, мавжуд сиёсий муносабатлар ва тартибларнинг муттасил тус олиши билан характерланади. XVII асрда Ўзбекистон ҳудудида иккита мустақил давлат — Бухоро ва Хива хонликлари мавжуд эди. XVIII асрнинг бошларига келиб, Қўқон хонлиги Бухоро хонлигидан мустақил давлат сифатида ажралиб чиқди. Бу уч хонликнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий тузумида умумий ўхшаш жиҳатлар билан бир қаторда, ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд эди. Бу хусусиятлар, айниқса, уларнинг сиёсий тузумида яққол кўзга ташланади.

XVI асрнинг охирларида ўзбек уруғларидан бири бўлган — Астрахон хонларининг авлодлари аштархонийлар Бухорода ҳокимиятни қўлга оладилар. Аштархонийлар давлатида ҳокимият бутун хон уруғининг мулки ҳисобланиб, уруғ аъзолари хонни сайлар эди. Мамлакат бир неча йирик қисмларга, улар эса, ўз навбатида, амлокларга бўлинган эди. Хонлик таркибига кирувчи ўзбек қабилалари бирмунча мустақил бўлиб, уларнинг амир унвонига эга бўлган бошлиқларининг давлатни бошқаришда тутган ўрни ва роли катта бўлган. Аштархонийлар сулоласидан бўлган баъзи хонларнинг (масалан, Имомқулихоннинг) давлатни марказлаштириш йўлида қилган уринишлари зое кетди. XVIII асрнинг биринчи ярмига келиб, Аштархонийлар давлатида сиёсий тарқоқлик, барқарорсизлик авжига чиқди, хон амирлар қўлидаги қўғирчоққа айланди.

XVII аср ва XVIII асрнинг биринчи ярмидаги Бухоро хонлигининг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири темуррийлар ва шайбонийлардан мерос қолган, лекин баъзи бир ўзгаришларга учраган давлат органлари тизимининг мавжудлиги эди. Бу тизимда хондан кейин биринчи ўринда оталиқ (хоннинг амакиси ёки мураббийси) туради. У би-

ринчи назир вазифасини бажарар эди. Оталикдан кейинги мансаб девонбеги бўлиб, у хирож тўплаш, солиқ рўйхатларини тузиш, хорижий давлатлар элчиларининг аризаларини қабул қилиш ва уни хонга топшириш билан шугулланарди. Бундан ташқари, марказий бошқарув аппаратида парвоначи — инъом олган шахсларга ёрликлар топширувчи, додхоҳ номига ёзилган аризаларни қабул қилувчи ва аризалар бўйича қабул қилинган қарорни аризачига тўлатувчи, кўкалдош — сиёсий полицияни бошқарувчи, қатта иноқ — ўзбек қабилаларини бошқарувчи, қушбеги — хон қароргоҳининг бошлиғи, тўпчи боши — хон гвардияси бошлиғи, шайхулислом — олий дин арбоби, қози, қози аскар, кутубхоначи, ясовуллар — алоҳида топшириқларни бажарувчилар ва бошқалар бор эди.

Вилоят ва шаҳарлар хоннинг ҳарбий вассаллари томонидан бошқариларди. Бухоро шаҳрини бошқариш махсус ҳоким — доруғага топширилган эди. Бу ерда полиция вазифасини миршаб бажарарди.

1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухоро хонлигига ҳужум қилиб, уни ўзига бўйсундиради ва хонлик тахтига ўзининг тарафдорларидан Муҳаммад Ҳаким оталиқни ўтказди. Отаси ўрнига тайинланган Муҳаммад оталиқ 1753 йилда ўзини Бухоро амири деб эълон қилади ва бу ерда манғитлар сулоласига асос солади. Манғитлар Бухорода 1920 йил сентябрь инқилобигача ҳукмронлик қиладилар.

Бухоро амирлигида бутун ҳокимият амир қўлида бўлиб, барча масалаларни ҳал этишда у охириги сўзни айтар эди. Амир ҳузурда йирик ер эгалари, давлат хизматчилари ва руҳонийлар вакилларида иборат маслаҳат кенгаши бўлган. Амир саройида удайчилар — амирга ахборот бериб турувчилар, шиғаул — амирнинг шахсий котиби, амир ёрдамчиси, мирза-мунший — амирнинг шахсий қабулхонаси бошлиғи, девонбеги — крим-чиқим ва ҳўжалик ишлари бошлиғи, миршаббоши — полиция қисмининг бошлиғи, юрчи — амирнинг мамлакат бўйлаб саёҳатларида олдидан пул бошловчи, шарбатдор — озиқ-овқат маҳсулотлари таъминоти бошлиғи ва бошқа хизматчилар бор эди. Мамлакатни идора этишда асосий ролни маъмурий-бошқарув аппарати ўйнар эди. Бу аппарат қушбеги — молия ишлари раҳбарлик қилувчи, бошқарув органлари фаолиятини назорат қилувчи, солиқларнинг тўпланишини кузатувчи олий мансабдор томонидан бошқарилар эди. Ундан кейинги мансабдор девонбеги бўлиб, у бевосита молия-солиқ ишла-

рини бошқарар эди. Бундан ташқари, марказий давлат аппаратида қозикалон — суд ва дин ишларини бошқарувчи, бош раис — назорат ва қидирув ишлари бошлиғи ва бошқа мансабдорлар бор эди. Юқори мансабдор шахслар ҳузурида алоҳида маҳкамалар ташкил этилган бўлиб, уларда кўп сонли давлат хизматчилари ишлар эди.

Маъмурий-ҳудудий жиҳатидан Бухоро амирлиги 29 вилоятга, вилоятлар амлоқдорликларга бўлинган бўлиб, улар қушбеги тақдимиға биноан амир томонидан тайинланадиган беклар ва амлоқдорлар томонидан бошқарилар эди.

Хива хонлигининг сиёсий тузуми ҳақида сўз борганда, бу ерда сиёсий барқарорсизлик ва тарқоқликнинг илдизлари бирмунча чуқур эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Илгари темурийлардан Султон Ҳусайнга қарашли бўлган Хоразмни 1505 йилда Шайбонийхон қўшинлари босиб олади. Бу ерда ҳокимият кейинчалик ўзбек сулоласининг шайбонийлар қўшилмаган бошқа шохобчаси қўлига ўтади. XVI аср бошларида Элбарсхон мустақил Хива хонлигини ташкил қилади. 1593 йилда Хивадаги ўзаро урушлардан фойдаланган Абдуллахон II Хива хонлигини босиб олади. 1598 йилда Хива хонлиги яна мустақилликка эришади. 1698 йилда Хива хонлиги Бухоро хони Субхонқулихон томонидан босиб олинаиб, Шоҳниёз хон этиб тайинланади. 1740 йилда Хива хонлиги Эрон шоҳи Нодиршоҳ қўшинлари томонидан босиб олинади. 1747 йилда Хива хонлиги яна мустақилликка эришади. 1763 йилда Хивада ҳокимият ўзбек уруғларидан бўлган қўнғирот сулоласи қўлига ўтади. Бу сулоланинг вакиллари Хоразмда 1920 йилгача ҳукмронлик қиладилар.

Хива хонлиги унчалик кучли бўлмаган тарқоқ давлат эди. Хонлик ҳудуди хон хонадонига мансуб бўлган кишилар ўртасида тақсимланган бўлиб, улар ўзларига тегишли ерларни мустақил бошқарар эдилар. Хонлиkning давлат органлари тизими унчалик мураккаб эмас эди. Давлат расмий равишда хон уруғининг мулки ҳисобланиб, хон томонидан бошқарилар эди. Хон томонидан тайинланадиган назир — меҳтар, қушбегилар, Хивага келиб истиқомат қилувчи қабилла бошлиқлари (5 киши) хоннинг маслаҳатчилари ҳисобланарди. Хон ҳузурида икки ва ундан ортиқ оталиқ ҳамда иноқлар бўлиб, улар қабилла бошлиқларидан тайинланар эди. Булардан ташқари, хон саройида ясовуллар — хонларни кутиб олиш, уларга жой тайёрлаб бериш билан шуғулланувчилар, хазиначилар, мингбошиллар, юзбошиллар ва бошқа амалдорлар бор эди.

Ҳонларда ҳокимият маҳаллий оқсоқоллар қўлида бўлиб, қишлоқ жойларида давлат ишларини бажариш ер эгаларига юклаб қўйилар эди.

Қўқон хонлигининг сиёсий ҳаёти учун хос бўлган асосий хусусиятлар — сиёсий тарқоқлик ва ҳарбий заифлик эди. 1710 йилда минглар сулоласи вакили Шоҳруҳбий Чолак (Чуст шаҳридан 40 км шарқда) хўжалар ҳокимиятини алдариб, дастлаб Фарғона водийсида Бухоро амирлигидан мустақил кичик бир давлатга — Қўқон хонлигига асос солди. Кейинчалик бу давлатнинг ҳудуди Хўжаанд, Марғилон, Андижон, Тошкент, Чимкент, Сайрам, Туркистон шаҳарлари, Олой тоғининг Жанубий этакларидаги Қоратегин, Дарвоз, Шугнон, Рўшон ва Воҳон бекликларининг бўйсундирилиши эвазига кенгайтирилди. Лекин Қўқон хонлиги кучли марказлашган давлат даражасига кўтарила олмади. Бунинг сабаблари ички урушлар, чет давлатларнинг хонликка қилиб турган тинимсиз тазйиқлари эди.

Қўқон хонлиги бошқариш шаклига кўра монархия бўлиб, олий ҳокимият хон қўлида тўпланган эди. Лекин хоннинг ҳокимияти Қўқон шаҳри ва унинг атрофи доирасидагина кучга эга эди. Хонлиkning қолган қисмлари ва шаҳарлар мустақил бўлган қушбегилар ёки ҳокимлар томонидан бошқарилар эди. Хоннинг уларга таъсири унчалик кучли эмас эди. Хон саройида мингбоши — бош вазир, отабек — ҳарбий қўшин қўмондони, дастурхончи — сарой аҳллариға ояқат тайёрлатиш ва меҳмон кутиш билан шуғулланувчи лавозимли шахс, рисолачи — бош котиб, қозикалон — олий судья ва бошқа лавозимдаги мансабдорлар бор эди. Хива ва Бухоро хонликларидан фарқли ўлароқ ҳолда Қўқон хонлигида доимий ҳарбий қўшин йўқ бўлиб, хоннинг шахсий гвардияси бор эди, холос. Фақат уруш вақтларидагина хонликда халқ лашкари тузилар эди. Ҳар бир қушбеги ёки ҳоким хоннинг фармойишиға биноан маълум миқдордаги қўшин билан келиб, ягона қўмондонлик раҳбарлиги остида бошқалар билан биргалашиб, жанг олиб бориши керак эди. Суд ҳокимияти бу ерда ҳам қонилар қўлида эди. Қўқон хонлиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 15 вилоятга бўлинган бўлиб, вилоятлар хон томонидан тайинланадиган беклар, Тошкент шаҳри бошқарибги унвонига эга бўлган ҳоким томонидан идора этилар эди. Хонликдаги кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудлари биёлар томонидан бошқарилар эди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида ижтимоий муносабатлар асосан шарият нормалари билан тартибга солинарди. Бу мамлакатларда ислом динининг йирик оқими — суннийларнинг ҳанифийлар мактаби (мазҳаби) ҳуқуқий таълимоти ҳукмронлик қиларди. Ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишда Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан ислом ҳуқуқшуносларининг асарларидан, айниқса Бурхониддин Марғинонийнинг "Ҳидоя" асаридан кенг фойдаланилган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоиздирки, мусулмон дунёсида йирик ҳуқуқшуносларнинг асарлари оддий қўлланма сифатида эмас, балки ҳуқуқнинг муҳим манбаи сифатида хизмат қилган. Хонликларнинг асосан чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи халқлар — қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар истиқомат қиладиган ҳудудларида ижтимоий муносабатлар одат нормалари билан тартибга солинарди. Ҳар учала хонлиқнинг ҳам ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида ислом дини тўла ҳукмронлик қиларди. XVII-XVIII асрларда Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг таъсири кучайди.

Хонликларда сиёсий барқарорсизлик тарқоқликнинг, ўзаро урушларнинг кучайишига, мутаассиб кучларнинг қаршилигига қарамасдан XVII-XVIII асрларда адабиёт, фан, меъморчилик, тасвирий санъат соҳаларида айрим ютуқларга эришилди. Шейрият соҳасида Султонмуҳаммад Мутрибий Самарқандийнинг "Тазкирати-шуаро", адабиёт ва тарих соҳасида муаллифи ҳозиргача номаълум бўлган "Таварихи гузида Нусратнома", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома", Абдулғозийнинг "Шажараи тарокима" ва "Шажараи турк", Муҳаммад Юсуф Муншийнинг "Тарихи Муқимхоний", Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдулланнома", Мулло Фарҳод Самарқандийнинг "Тарихи Роқимий", сиёсий-ҳуқуқий масалаларга бағишланган Турсун Пойанди, Замини ал-Холидийнинг "Туқфа ал-Амир", Мир Муҳаммад Салимнинг "Силсилат ас-Салатин", Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Кариманағийнинг "Туҳфат ал-Хони", Абдуллоҳ ибн Хўжа Ориф ал-Бухорийнинг "Рисола фи таҳқиқ арази ушрийи ва-л хараджийа", жўғрофия соҳасида Амин Аҳмад Розийнинг "Ҳафт иқлим", Муҳаммад ал-Мирақий ас-Самарқандийнинг тиббиёт ва доришуносликка бағишланган рисоласи ва бошқалар майдонга келди. Бу даврда мусиқа, ҳуснихат ва тасвирий санъат соҳаларида маълум бир ютуқларга эришилди. Самарқандда Шайбонийхон, Абдураҳим садр, Шердор, Тиллақори, Бухорода Мирараб, Абдуллахон ва Кўкалдош мад-

расалари, Масжиди Калон, Болоҳовуз масжиди, Хивада Арабмуҳаммад, Муҳаммад Ризобек мадрасалари бунёд этилди.

Урганиётган даврда хонликлар хўжалик ҳаётининг асосий соҳаларида жонланиш юз берди: каналлар қазилиб илгир ерларга сув чиқарилди, ҳунармандчилик, тўқимачилик, кулчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бир мунча ўсди, ички ва ташқи савдо (айниқса Ҳиндистон, Эрон, Ўрта буйи, Сибир, Қашқар, Россия билан) ривожланди. Хонликларнинг маданий ва иқтисодий ҳаётида юз берган ўзгаришлар сиёсий-ҳуқуқий фикрларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади, албатта.

Сиёсий барқарорсизлик, тарқоқчилик ва ўзаро урушларнинг, ижтимоий зулмнинг кучайиши XVII-XVIII асрларда меҳнаткашлар оммасининг — деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорлар аҳволининг янада оғирлашувига олиб келди. Бу эса ҳукмрон доиралар билан меҳнаткаш халқ ўртасида зиддиятни янада кескинлашувига олиб келди. Меҳнаткашлар оммасининг жамиятнинг ҳукмрон доираларига, уларнинг манфаатларини ифода этувчи ва ҳимоя қилувчи сиёсий-ҳуқуқий тартиб ва қоидаларига қарши норозилиги кучайди. Хонликларда меҳнаткаш халқнинг бир неча маротаба норозилик қўзғолонлари бўлиб ўтди.

Ҳукмрон доиралар билан меҳнаткашлар оммаси ўртасида тобора кескинлашиб бораётган кураш сиёсий-ҳуқуқий мафкурада ҳам ўз ифодасини топди. XVII-XVIII асрларда Ўзбекистон ҳудудида сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг икки оқими: хонлар, беклар, йирик ер эгалари ва руҳонийлар манфаатларини ифодаловчи ҳукмрон, расмий сиёсий-ҳуқуқий мафкура ва кенг меҳнаткашлар оммасининг манфаатларини ифодаловчи илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкура шаклланди.

Расмий сиёсий-ҳуқуқий мафкура вакиллари мутаассиб руҳонийлар, сарой шоирлари ва тарихчилари меҳнаткашлар онига ижтимоий тенгсизлик, жамиятдаги мавжуд ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг абадий ўзгармаслиги ҳақидаги ғояларни сингдиришга ҳаракат қилгандлар. Улар хон — худонинг ердаги сояси, ҳокимият унга худо томонидан берилган, шунинг учун ҳам унинг ҳокимияти чекланмагандир, у ўз фуқароларининг ҳаёти ва мулкнинг тўла хўжайинидир, фуқаро ҳукмдорга, мамлакатда жорий этилган тартибларга сўзсиз бўйсунishi шарт, мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат динсизликдир, бундай ҳаракатни содир қилган шахс бу

дунёда ҳам, у дунёда ҳам энг оғир жазога сазовордир, деган ғояларни тарғиб қилиш билан шуғулланганлар. Ҳукмрон мафкура вакиллари меҳнаткашлар оммасини тақдирга тан бериб, мавжуд тартибга бўйсунушга, ўз ҳукмдорларига сидқидилдан хизмат қилишга чақирганлар. Улар ўзлари яшаб турган жамиятни, унинг давлатини, ҳуқуқини, давлат бошлиқлари ва уларнинг атрофидаги амалдорларни энг адолатли, инсонпарвар ва халқпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Ҳукмрон мафкура вакилларининг мақсади мавжуд тузумни ҳар қандай норозиликларидан, таҳдидлардан ҳимоя қилиш, сиёсий-ҳуқуқий тартибларни абадийлаштириш ва уларнинг ўзгармас, мустаҳкам, енгилмас эканлигини меҳнаткашлар онгига сингдиришдан иборат эди.

2. Илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий фикрлар

Ҳукмрон мафкурага қарама-қарши бўлган демократик мафкура вакиллари эса ўз асарларида мавжуд тузумнинг иллатларини фош қилиб ташлашга, ҳукмрон доираларнинг олиб бораётган сиёсатининг меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатларига зид эканлигини, унинг зўравонлик, талончилик, босқинчилик сиёсати эканлигини исботлашга, жабр-зулмга асосланган тузумнинг абадий эмаслигини ва уни ўзгартириш йўллариини ўз имкониятлари доирасида кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар.

XVII-XVIII асрлардаги илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг шаклланиши ва ривожланишида Турди Фароғий, Сайидо Насафий, Бобораҳим Машраб, Хўжа Самандар Термезий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби мутафаккирлар муҳим роль ўйнаганлар.

Турди Фароғий — XVII асрда Бухоро хонлигида яшаб ижод этган шоир, ижтимоий-сиёсий фикрнинг кўзга кўринган вакили бўлиб, у мураккаб ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтади: ўзбекларнинг "юз" уруғ бошлиқларидан бирининг хонадонига туғилди. Турди аввал мактабда, сўнг мадрасада таҳсил кўриб, ўз фаолиятининг дастлабки даврларида сарой шоирлари билан яқин алоқада бўлади. Кейинчалик Субхонқулихонга (1681—1701) қарши бош кўтарган исёнчилар қаторига ўтиб кетади.

Турди ўз ижодининг дастлабки даврида ҳукмдорларга бағишлаб мадҳиялар ёзади. XVIII асрнинг 80-йилларидан бошлаб, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари кескин танқидий тус олади.

Турди асарлари у яшаб ижод этган жамият ва унинг сиёсий қонуни-қоидаларини қаттиқ танқид қилиш руҳи билан сугорилгандир. У ўзи яшаган жамиятда яхшилик, кўрсаткичилик, тинчлик, осойишталик, ҳақиқат, адолат, кишилар ўртасида ўзаро ишонч, иззат-ҳурмат йўқлигидан, унда фақат жаҳолат, адолатсизлик, талончилик, босқинчилик, узбошимчилик, қонунсизлик, жабр-зулм ҳукмронлик қилишидан нолийди. Турди тенгсизликни, жабр-зулмни, бойлик кетидан қувиш, зеб-зийнат, айш-ишрат каби иллатларни кескин қоралайди.

У ўзи яшаб турган жамият аъзоларининг бой ва камбағалларга бўлинганлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга эди. Турдининг фикрича, жамиятдаги барча иллатларнинг асосий сабаблари хон ва унинг амалдорларидир. Хон барча бивалик, адолатсизлик, қонунсизлик, золимликларнинг сараори, унинг амалдорлари эса бу борада давлат бошлиқидан қолишмайди; улар фақат ўзларининг шахсий манфаатларини, бойлик орттиришни ўйлайдилар. Ўзларининг бу мақсадларини амалга ошириш учун улар халқни талайдилар, қонунсизликка йўл кўядилар, порахўрлик билан шуғулланидилар, мансабларини суиистеъмол қиладилар, халқ ва мамлакат ободончилиги ҳақида заррача ҳам ўйламайдилар: "Аждаҳодек порага турмуш очиб оғзини, юртини йўқ хабари барчасининг фикри тамоқ"¹.

Турди ўз замонасидаги хон ва унинг амалдорларининг халққа қаратилган талончилик, босқинчилик сиёсатини аниқлаб етган эди: "Фуқаро бўлди бу шоҳ (Субхонқулихон — Ж. Т.) асрида кўп зору наҳиф, зулмдин бўлди раият эликим, хору заиф"².

Турдининг фикрича, у яшаб турган мамлакатда жабр-зулм, зўравонлик, адолатсизлик ўзининг энг юқори чўққисига чиқди, меҳнаткаш халқ бошқа чидай олмай, у ўз орасини қўлга олишга интилмоғи лозим. Бунинг бирдан-бир йўли адолатли, маърифатли шоҳ бошчилигидаги давлат тузумини жорий қилишдир. Шундагина мамлакатда тинчлик-осойишталик, адолат, ҳақиқат тантана қилади, халқнинг қорни нонга тўяди, усти бутун бўлади, давлатни ва жамиятни бошқаришга донолар, халқпарвар кишилар жалб қилинади, мамлакат ва халқ фаровонлиги таъминланади.

¹ Турди. Танланган асарлар. Тошкент, Ўзғабийнашр, 1958, 34-бет.

² Турди. Танланган асарлар, 35-бет.

Шоир ўзаро урушларни, тахт учун талашларни, жанжалларни қаттиқ қоралайди, барча ўзбек қабилаларининг ягона қонун-қоида асосида бирлашиши зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари суради.

Сайидо Насафий. XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида Бухорода яшаб ижод этган Сайидо Насафий Ўзбекистондаги илғор сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг ривожланишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган мутафаккирдир. Сайидо Насафийнинг ҳаёти ва амалий фаолияти ҳақида бизга жуда ҳам оз маълумотлар етиб келган. Биз унинг XVII асрнинг иккинчи ярмида Қарши шаҳрига яқин жойда камбағал оилада таваллуд топгани, кейин Бухоро шаҳрида ўқигани ва яшагани, дастлабки даврларда Бухоро хонлигининг айрим мансабдорлари билан яқин алоқада бўлгани, ҳатто Абдулазизхон ва Субхонқулихонларга бағишлаб қасидалар ёзгани, 1707-1711 йиллар орасида Бухорода вафот этгани ҳақида маълумотларга эгамиз, холос.

Сайидо Насафий тарихга меҳнаткаш халқнинг, биринчи навбатда, ҳунармандларнинг раҳнамоси сифатида танилган бўлиб, ана шу ижтимоий табақанинг нуқтаи назаридан туриб ҳукмрон доираларга, мавжуд сиёсий-ҳуқуқий тартибларга, адолатсизликка, ҳукмдорларнинг олиб бораётган сиёсатига, ижтимоий тенгсизликка қарши ўз норозилигини билдиради. Мулкий тенгсизликни, бойлик орқасидан қувишни қаттиқ танқид остига олиб, ҳукмдорларни жоҳилликда, ёвузликда, талончиликда, қонунсизликда, адолатсизликда айблайди, меҳнаткашлар оммасининг ҳуқуқсизлигини, қашшоқлигини, жабр-зулм остида азоб чекаётганлигини кўрсатади.

Давлат бошлиғи ва фуқаро ўртасидаги ўзаро муносабат масаласига Сайидо алоҳида эътибор беради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, шоҳ ҳокимиятининг таянчи — халқдир. Халқсиз ҳукмдор бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам давлат бошлигининг асосий вазифаси — фуқарога ғамхўрлик қилиш, ўз мамлакатининг гуллаб-яшнаши учун зарур бўлган чора-тадбирларни кўришдир: "Ўз мамлакатининг ишларига ғамхўрлик қилмайдиган шоҳнинг, ўрмонда ётган ўлик арслондан фарқи йўқ"¹. Мамлакат ободончилиги ва халқ фаровонлиги йўлида ғамхўрлик қилмайдиган ҳукмроннинг ҳокимияти мустаҳкам бўла олмайди, узоқ яшай олмайди. Агар шоҳ ўз халқига зулм ўтказса, мамла-

¹ Сайидо Насафий. Асарҳои мунтахаб. Душанбе, "Дониш", 1977. 477-бет.

ватни вайрон қилса, халққа қарши сиёсат олиб борса, бу-
нинг билан у ўз ҳокимиятининг ҳалокатини тезлаштиради.

Ҳақма мусибатлар, бахтсизликлар ва ёвузликларнинг сабабчилари, Сайидонинг кўрсатишича, халқ меҳнати эва-
зига роҳат-фароғатда, айшу ишратда ҳаёт кечираётган ҳукмдорлардир. Унинг фикрича, бу золимлардан мурувват,
заҳид ҳақида ғамхўрлик кутиш мумкин эмас, улар
доиргача халқни эзиб, талаб келди, агар улар ер юзидан
супуриб ташланмас эканлар, бу разилликларини давом
этираверадилар. Золимларни ер юзидан супуриб ташлаш-
га қодир бўлган куч, Сайидонинг таъкидлашича, бу
халқдир. Бу улкан вазифани халқ мустаҳкам иттифоққа
бирлашган ҳолдагина бажариши мумкин. Чунки халқнинг
қудрати иттифоқлик ва бирликдадир. Сайидо халқни
очикдан-очик ҳукмдорларга қарши курашга чақирмаса-да,
уларга қарши курашиш учун ҳар ҳолда тайёр туриш керак
деган фикрни илгари суради¹.

Сайидо ўзаро урушларни кескин қоралайди. Бу уруш-
лар, мамлакатнинг вайронага айланиши ва халқнинг қаш-
шоқланиши ва хонавайрон бўлишининг асосий сабаблари-
дан биридир. Урушлар иқтисод ва маданиятнинг тарақ-
қотишга тўсқинлик қилади. Сайидо агар ўзаро урушларга
чек қўйилмаса, инсоният ҳалокатга учрайди, деган фикрни
илгари суради².

Бобораҳим Машраб. XVII асрнинг иккинчи ярми ва
XVIII аср бошларидаги ўзбек халқининг илғор ижтимоий-
саноий фикрларининг яна бир вакили Бобораҳим Машраб-
дир. У 1640 йилда Наманганнинг Андижон қишлоғида
бўлган онласида таваллуд топади. Унинг болалик йиллари
Наманган ва Андижонда ўтади. Машраб мактабда ўқиб
хат-сановдини чиқаради. Дастлаб мулло Бозор Охунд, кейин
Мулло Офоқхўжа Эшонлардан сабоқ олади. Ҳурфикр-
лининг, танқидий мулоҳазалари, канизакларидан бирига
кудаббат қўйгани учун Офоқхўжа Машрабни кофирликда
айблаб, 1672 йилда ўз даргоҳидан қувиб юборади. Шу
ноқсадан сўнг Машраб бахт ахтариб жуда кўп вилоят,
шаҳар ва қишлоқларни кезади. Қаерда бўлмасин Машраб
ахлоқсизлик, жабр-зулм, жаҳолатга қарши қаратилган
назарлари учун ҳукмрон доираларнинг таъқибига учрайди.

¹ Қаранг: Мирзиён А. Сайидо Насафий и его место в истории
таджикской литературы. Сталинабад, Таджикгосиздат, 1954, 103-бет.

² Қаранг: Сайидо Насафий. Асархойи мунтахаб, 409-бет.

Машраб аштархонийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Балх ҳокими Маҳмуд Қотоғоннинг буйруғига биноан 1711 йилда Қундуз шаҳрида дорга осиб ўлдирилади.

Машраб асарлари эркин фикрлилик руҳи билан суғорилган бўлиб, шоир ўз асарларида ёвузлик, жабр-зулм, адолатсизлик, зўравонлик, ўзбошимчалик, фирибгарлик ва мунофиқликка қарши кескин фикрлар билдиради. Ижтимоий тенгсизлик, бойлик кетидан қувиш, таъмагирлик каби иллатларни аёвсиз фош қилади.

Машраб асарларида жабр-зулм остида оч-яланғоч, ҳуқуқсиз, ҳимоясиз эзилаётган меҳнаткаш халқнинг ночор аҳволи ҳолисона баён қилинади:

Дили тиги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра бўлгон халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлгон халқни кўрдим,
Муҳаббат даштида овора бўлгон халқни кўрдим,
Жунун туген этибдур ҳар бириси беҳабар танҳо¹.

Машраб дин ниқоби остида ўз манфаатларини ўйлаб меҳнаткаш халқни талаётган муллалар, шайхлар, саййидлар, зоҳидлар, мутаассибларнинг икки юзламачилигини, мунофиқлигини, очқўзлигини қаттиқ танқид остига олади, уларнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайди.

Машраб меҳнаткашларга зулм ўтказётган, талаётган, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилаётган золим ҳукмдорларни, бадкор муфтиларни, қозиларни шафқатсиз танқид қилади, уларни зўравонликда, ўзбошимчаликда, талончиликда, порахўрликда айблайди. Унинг фикрича, жамиятда бу золимлар сақланиб қолар экан, халқнинг жабр-зулмдан қутулиши, озодликка, фаровон ҳаётга эришиши амри маҳол. Машрабнинг таъкидлашича, халқни эзиш, унга зулм ўтказиш май ичгандан, Қуръон ва Маккага ўт қўйгандан ҳам оғир жиноятдир².

Дастлаб, Машраб подшоҳ, беклар ва уларнинг амалдорларига мурожаат қилиб, уларни ҳақиқатга, адолатга, раҳм-шафқатга, инсофга чақиради, уларнинг туғри, адолатли йўл тутиши, халқ ва мамлакат фаровонлиги учун хизмат қилиши мумкинлиги ҳақида орзу қилади:

¹ Машраб. Девон. Тошкент, Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; 309-бет.

² Қаранг: Машраб. "Стих Машраб", Литорг, изд. 1898, 46-бет.

Адолатли имирим, балки ҳоқоним деб, арз қилдим,
Бало кўброқ тегарда шоҳи султоним деб, арз қилдим,
Сурар аҳволи зоримни Сулаймоним деб, арз қилдим,
Пужудим киншарига мамлакатдоним деб, арз қилдим,
Вироқдин арз қилдим, гўшини кар қилди-ю кетти¹.

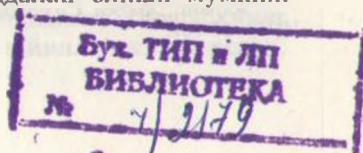
Унинг илтижоларини эътиборсиз қолдирилганини ўзини Машраб умидсизликка тушади. Жамиятда жабр-қудм, ҳақсизлик, адолатсизлик кундан-кунга авжига чиқатганини алам билан ёзади, дунёнинг ноз-нъматларига қизиқмаслик, тарки дунёчиликка берилади.

Хўжа Самандар Термезий. XVII асрда Ўзбекистондаги сиёсий фикрлар тарихида сезиларли из қолдирган шоир ва тарихчи — Хўжа Самандар Термезийдир. Унинг ҳаёти ва илоҳи ҳақида бизга жуда кам маълумот етиб келган. Шунингдек, шоирнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳам бизга маълум эмас. Ҳозирча бизга Термезийнинг узоқ вақт дарсеш сифатида саёҳат қилгани, Қарши шаҳрида ишлагани ва бу ерда икки марта шаҳар раиси лавозимига тайинланганлиги, Абдул Азизхон (1645-1680) ва Субҳиқулихон (1680-1702)ларнинг ҳарбий юришларида иштирок этганлиги маълум. Бизгача Термезийнинг ижтимоий-сиёсий ва тарихий қарашлари баён қилинган "Дастур-ал-мудук" ("Ҳукмдорларга насиҳат") номли асари етиб келган.

Давлатнинг келиб чиқиши масаласида Термезий ҳукмрон мафкура — ислом доирасидан четга чиқа олмаган эди. Унинг фикрича, подшоҳга ҳокимият худо томонидан берилган, подшоҳ худонинг ердаги вакили, сояси. Инсоннинг, шу жумладан, подшоҳнинг тақдири, келажаги худо томонидан белгиланган. Худонинг ёрдамида ўткир ақл ва кучли иқтидор эвазига бахт-саодатга эришиш мумкин. Подшоҳнинг оддий инсонлардан фарқи шундаки, у фақат та тақдири, оёйишталиги, бахт-саодати тўғрисида ўйлаш билан чекланиб қолмасдан, бутун мамлакатнинг, аҳолининг тақдири ҳақида қайғуриши лозим. Лекин ҳар қандай киши ҳам ҳокимият эгаси бўла олмайди. Раҳбарлик қилиш ва ҳокимиятга эга бўлишга ҳар қандай қийинчиликларни енгилшга ва халқ оёйишталигини таъминлашга қодир бўлган кишигина лойиқдир.

Подшоҳлик қилиш, мамлакатни бошқариш Термезийнинг кўрсатишича, ниҳоятда мураккаб вазифа. Бу вазифани фақат адолатли ҳукмдоргина уддалай олиши мумкин.

¹ Машраб. Девон 290-бет.

Умуман, адолат ҳокимиятни амалга ошириш, бошқару-нинг асосий қоидабини ташкил қилмоғи лозим. Агар "адо-лат чироғи" бутун мамлакатни бирдай ёритмас экан "зўравонлик зимистони" мамлакатни қоплайди. Под-шоҳнинг мақтовга сазовор бўлган хусусияти унинг адолат-лигидир. Агар подшоҳ адолатсиз бўлса, зўравонлик ан-жигача чиқади, мамлакат инқирозга учрайди. Шунинг учун, биринчидан, подшоҳнинг ўзи адолатли бўлмоғи, иккинчи-дан, барча мансабдор шахслардан адолатлиликни талаб қилмоғи лозим. Акс ҳолда, адолат талабгорларнинг исёни подшоҳни тахтдан ағдаради¹.

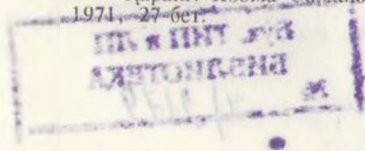
Термезийнинг таъкидлашича, бошқарувда қатъий тар-тиб ўрнатиш орқали ҳокимиятни мустаҳкамлаш мумкин. Мамлакатни бошқариш қатъий қонун асосида амалга оши-рилмоғи лозим. Акс ҳолда бутун олам асосларига путур етади.

Подшоҳнинг асосий вазифаларидан бири мамлакат аҳволидан доимо хабардор бўлиш ва халққа ғамхўрлик қилишдир. Агар подшоҳ халққа ғамхўрлик қилишдан, мамлакатни душманлардан ҳимоя қилишдан, жабр-зулмга барҳам беришдан бош тортиб, айш-ишратга берилиб кетса, унинг қўлидан ҳокимиятнинг кетиши муқаррардир.

Термезий подшоҳ билан фуқаро ўртасидаги муносабат масаласига алоҳида эътибор беради. Унинг ёзишича, подшоҳ шифокор бўлса, фуқаро даволанувчидир. Агар касал ўзининг дардини шифокорга тўлиғича баён қилма-са, унинг касаллигини шифокор аниқлай олмайди. Нати-жада касал киши даволанмайди. Шунинг учун фуқарога ўзининг ариза, шикоятини аниқ баён қилиш имконияти яратилмоғи лозим. Подшоҳ фуқаронинг ариза, шикоятла-рини ўз вақтида кўриб чиқиб тегишли чора кўриши керак. Подшоҳ мамлакатда шундай тартиб жорий қилиши лозимки, токи ҳеч ким бошқа бир кишининг ҳаётига, манфаатларига, мулкига ва ҳуқуқларига тажовуз қила олмасин, зўравонлик ва адолатсизликка барҳам берилсин.

Термезийнинг таъкидлашича, худо олий ахлоқли киши-ларни яхши кўради ва эзгулик ишларни қўллаб-қувватлай-ди. Шунинг учун ҳам олий ахлоқий фазилатлар соҳиби эътиборга лойиқ, ҳурматга сазовор бўлиши мумкин. Дав-латни бошқариш мураккаб иш. Бу ишни ягона подшоҳнинг

¹ Қаранг: *Ходжа Самандар Термези*. Дастур ал-мулук. М., "Наука", 1971, 27-бет.

уни ундай олмайди. Албатта у ёрдамчиларга муҳтож бўлади. Подшоҳ давлатни бошқаришга виждонли, олиқдират, пок ва машҳур кишиларни жалб қилиши керак. Фақат ана шундай кишиларгина давлат сирини соддалигига, халқни ҳимоя қилишга қодирлар. Шунинг учун подшоҳ ўта ҳушёр бўлиб, давлатни бошқариш ишларига виждонли, маккор, пасткаш, разил, қабиҳ кишиларни қўйиб, тирмаслиги ва ўз атрофига ишончли кишиларни тўлдирмоғи лозим. Чунки ишончли кишилар давлатни мустақиллигига сидқидилдан хизмат қилади. Подшоҳ қобилиятли кишиларни тарбиялашга ғамхўрлик қилиши лозим. Ҳама вақт ва ҳар қандай ҳолатда зийрак ақл ва фикр ишон табиатига баҳо беришда адолатли ҳакамлик вазифасини ўтамоғи лозим. Подшоҳ давлатни бошқаришни амалга оширишда турли хизматчиларга муҳтож бўлади. Подшоҳ қобилиятли даражада улуғ лавозим эгаси бўлишидан қатъи назар, шу нарсани эсидан чиқармаслиги лозимки, ундан қуйида турувчи у ёки бу мансабдор шахс бевосита маълум бир муҳим давлат ишини бажаради. У ўз фаолиятини амалга оширишда давлатга фойда ёки зарар келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам подшоҳ бирор кишини у ёки бу мансабга тайинлашда, унинг қобилиятини ҳисобга олиши керак.

Термезий жазолаш ва афв этиш масалаларига алоҳида эътибор беради. У подшоҳдан давлат хизматчиларига нисбатан жиҳоятда сабр-тоқатли бўлишни талаб қилади. Термезийнинг фикрича, подшоҳ давлат хизматчиларини ҳар ҳол майда-чуйда салбий хатти-ҳаракатлари учун жазолашга шайланмаслиги керак. Ҳар бир хизматчининг айбини аниқлаб, узоқ фикр-мулоҳаза қилиб, кейин жазолаш ёки афв этиш масаласини ҳал қилмоғи керак.

Термезий бирор кишини у ёки бу жиҳоятни содир қилишда гумонсираб айблаб ва жазолашга кескин қарши чиқади. Мутафаккирнинг таъкидлашича, ҳукм аниқ далилларга асосланиб чиқарилиши лозим.

"Дастур ал-мулук"да давлатлараро муносабатлар масаласига ҳам тўхталиб ўтилган. Термезийнинг фикрича, давлатлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўрнатишда элчилар асосий ролни ўйнамоғи ва элчи танлаш масаласига подшоҳ алоҳида эътибор бермоғи лозим. Чунки элчи подшоҳнинг давлатлараро мулоқотдаги "тилидир". Подшоҳ ҳушдордан ранжиган, мулки мусодара қилинган, мансабдан бўшатилган, ўз фойдасини кўзлайдиган (подшоҳнинг зарари эвазига) кишини элчи қилиб тайинламаслиги керак.

Чунки бундай киши имконият вужудга келиши билан сотқиндикка юз тутади, давлат сирини душманга ошкор қилади. Шунинг учун элчилик лавозимига билимдон тажрибали, довюрак, гапга уста, ақлли кишини тайинлаш керак. Элчи давлатлараро муносабатларни яхшилашда, душманларни дўстлаштиришда бутун билимини, қобилиятини ишга солиши даркор.

Термезий уруш ва тинчлик масаласини ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Мутафаккир умуман урушни инкор этмайди. Унинг фикрича, тинч ҳаётга қилинган ҳар қандай тажовузга қарши курашиш қонунийдир. Уруш даврида тинчликка интилиш, тинчлик даврида урушишга интилиш ақлли кишининг иши эмас. Ўз вақтида эълон қилинмаган уруш ҳам, тинчлик (сулҳ) ҳам ҳеч қандай фойда келтирмайди.

Подшоҳ ҳар доим мамлакатни душмандан ҳимоя қилишга тайёр бўлмоғи лозим. Бу вазифани бажариш учун у кучли қўшинга эга бўлиши керак. Қўшин етарли озиқ-овқат билан таъминланган бўлиши лозим. Ҳарбий бошлиқлар жасур, кучли кишилар бўлиши керак. Агар қўшинга раҳбарлик қилиш пасткаш, разил кишиларга юклатилса, мамлакат ичкарасида тўқнашувлар юз беришига олиб келади. Подшоҳ тинчлик даврида қўшин ҳақида ғамхўрлик қилиши керак. Ана шундагина бундай қўшин билан урушда ғалаба қилиш мумкин.

Мамлакатни бошқариш билан боғлиқ бўлган ишлар энг мураккаб ишлардир. Бу ишларни подшоҳнинг якка ўзи ҳал қила олмайди. Мазкур ишларни ҳал қилишда подшоҳ, Термезийнинг фикрича, донолар билан маслаҳатлашиб иш тутмоғи, оғир шароитда ва олдиндан кўзда тутилмаган воқеалар юз берганда албатта доно ва тажрибали кишилар билан маслаҳатлашмоғи шарт.

Подшоҳ давлат сирларини сақлашга алоҳида эътибор бермоғи лозим. Давлат сирини, айниқса, ишончсиз дўстлардан ва душманлардан махфий сақланиши керак. Давлат сирининг душманларга ошкор бўлиши подшоҳ ҳокимиятининг инқирозга йўл тутишига олиб келади.

Мирзо Абдулқодир Бедил — Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда илғор фикрларнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган мутафаккир бўлиб, 1644 йилда Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида

Қаранг: *Ходжа Самандар Термези*, 40-41-бетлар.

дунда келди. Бедил дастлаб мактабда хат-саводини чиқарди, сўнг мадрасада ўқишни давом эттиради. Мадраса таллимидан қониқмаган Бедил ўқишни тугалламасдан у ердан кетинишга мажбур бўлади ва Бедил шайх Камол, Шайхонид, Мирзо Абдулқосим каби олимлардан сабоқ олади. Кейинчалик Бедил маълум бир вақт мобайнида Ҳиндистонда кенг тарқалган дарвешлик ҳаракатида қатнашди. Бирмунча вақт у ҳарбий хизматда ҳам бўлади. Ҳарбий хизматдан кетгандан сўнг Бедил умрининг охирига қадар фан ва адабиёт билан шуғулланади. Мирзо Бедил 1721 йида Деҳли шаҳрида вафот этади.

Мирзо Бедил ўзидан бой адабий, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий мерос қолдирди. Бедил Ҳиндистонда яшаб ижод қилган бўлса-да, унинг меросининг таъсири Ўрта Осиёда жуда ҳам кучли бўлган. Бу ерда XVII-XVIII асрларда Бедил таълимотини ўрганиш ва тарғиб қилиш билан шуғулланувчи "бедилчилик" номи билан тарихга кирган тоғончан фалсафий ва ижтимоий-сиёсий оқим шаклланди. XVII-XVIII асрларда Ўрта Осиёда яшаб ижод этган шайх, фойласуфлар учун Бедилнинг асарлари муҳим маънавий манба сифатида хизмат қилади.

Бедилнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари асосан унинг "Ирфон" ("Билим") деб номланган асарида баён қилинган. Мушавфирнинг давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрлари унинг ижтимоий қарашлари билан чамбарчас боғлиқ. Бедилнинг фикрича, кишилик жамияти ўз тарихида бир неча босқичларни босиб ўтади. Инсоният тарихидининг дастлабки босқичларида меҳнат тақсимоти, бонлар ва камбағаллар, эзувчилар ва эзилувчилар, қуломдор ва маҳкумлар бўлмаган. Улар кишилик жамияти тарихидининг кейинги босқичларида вужудга келган. Одамлар, Бедилнинг фикрича, дастлабки даврларда тарқоқ қилин, кучманчи ҳаёт кечирганлар. Инсон ҳар қандай тартиб организм каби озиқ-овқатсиз ҳаёт кечира олмайди. Бу ва инсонни яшаш учун зарур бўлган ноз-неъматларни инчаб чиқариш устида ўйлашга мажбур қилади. Кишилар ўзларига зарур бўлган озиқ-овқатларни топиш йўлларини қидири бошлайдилар. Аста-секин улар деҳқончилик мадҳулдорини, биринчи навбатда, ғалла етиштиришни ўргатадилар. Бу одамлар турмушининг бирмунча яхшила-нишига олиб келади. Лекин бундай яхши ҳаёт узоқ давом томайди. Нонга олтин ва бошқа қимматбаҳо нарсаларни айирбонловчи (алмаштирувчи) кишилар — ҳунармандлар, савдогарлар ва қимматбаҳо металлларни қидирувчилар, шу-

нингдек, ўзларининг дуоларини нонга айирбош қилувчилар — қоҳинлар ва тиламчилар пайдо бўлдилар. Бора-бора бескорчи, ахлоқсиз, беадаб кишилар пайдо бўлиб, улар моддий неъматларни ишлаб чиқаришда иштирок этмасдан, деҳқонлар етиштирган маҳсулотларининг бир қисминини ўзлаштира бошлайдилар. Улардан ўрнак олувчилар пайдо бўла бошлайди. Шундай қилиб, талончилик ва босқинчилик билан шуғулланувчилар пайдо бўлди. Бунинг натижасида айрим кишилар бошқаларга нисбатан бойроқ бўлиб қолдилар. Сўнгра бойлар ўз мулкларини босқинчилар ва талончилардан ҳимоя қилиш, бошқаларнинг бойликлари ва ерларини босиб олиш мақсадида ҳарбий қисмлар ташкил қилдилар. Аста-секин кишилар ўртасида уруш бошланиб кетди. Урушда айрим кишилар бошқалар устидан ғалабага эришдилар. Ғолиблар мағлубиятга учраганлар устидан ҳукмронлик қила бошладилар. Очкўзлик, бойлик кетидан қувиш, бошқалар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилиш давлатнинг пайдо бўлишига олиб келди: "Ҳар тарафда аскарлар ташкил топди, ерларни босиб олиш ва одамларни эзиш бошланди... бир-бирларига қарши курашлар, енгилиш ва ғалабалар бошланиб кетди: ҳокимлик тилаги камолга етди — салтанат, яъни давлат келиб чиқди"¹. Лекин бу давлат ҳали кичик ва қудратсиз эди. Йирик ва кучли давлатнинг ташкил топиши мулкий тенгсизликнинг чуқурлашуви билан боғлиқ. Мулкий тенгсизликнинг дастлабки сабаби Бедилнинг фикрича, деҳқонларнинг бойликларини ва уларга тегишли бўлган ерларини айрим кишилар томонидан босиб олинишидир. Мулкий тенгсизликнинг чуқурлашуви эса кишилар якка ҳукмдорга бўйсунга бошлаши билан боғлиқ: "Мамлакат тартиби маҳкам бўлди, шахслар қўлида бойликлар тўпланди. Юқори табақаларнинг ерларини деҳқонлар ҳайдаб экадилар. Подшоҳлар иқболи мана шундай ўйнади. Султонларнинг мағрурлиги деҳқонларнинг оғир аҳволларидан келиб чиқди"². Бу жамиятдаги ҳукмрон доиралар ўртасида курашнинг кескинлашувига, подшоҳ қўлида бойликнинг тўпланишига ва унинг ҳокимиятининг кучайишига олиб келди. Бедил бу ҳақда шундай деб ёзади: "Фиръавн ва намурдларнинг қаракатлари ҳар томонга ёйилди. Ғафлат

¹ Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, "Фан" 1976, 515-бет.

² Уша жойда.

қатъий ҳаракатларни қилмади! Кумуш ва олтин ўлжа
қилиш нимадари юзага чиқармади! Бекорга ҳашаматли
банилар соғини ва худоник даъвосини қилишлик муфт иш
бўлиб қолди. Ҳирс қийнаб адл номини олди, у ўзини
қўлларининг ҳомийси қилиб кўрсатди. Деҳқонга ҳеч ким
қилмасин, яъни подшоҳ молдан олмасин, деди.
Мана шунинг ҳаракати шу даражага бориб етдики, деҳқон
74 сўтга мардикор бўлиб қолди"¹.

Бедилнинг таъкидлашича, йирик давлатнинг ташкил
топиши мамлакатда маълум бир даражада тинчлик
ўрнатилишига олиб келган бўлса-да, деҳқонларнинг аҳволини
яқинлаштиради, аксинча уларнинг аҳволини оғирлаштиради.
Подшоҳлар гараз мақсадларда, ўз қўлларида имконияти
беришда янада кўпроқ бойлик тўплаш ниятида деҳқонларни
Бедиллар томонидан эзишни тақиқлади.

Ҳан ашаб турган жамият аъзолари Бедил иккита катта
гуруҳга эзувчилар ва эзилувчиларга бўлинганлиги ҳақида-
ги фикрни илгари суради. Биринчи гуруҳга подшоҳлар,
ямадорлар ва бойларни киритади. Иккинчи гуруҳ деҳқон-
лар, ҳунармандлар, фан ва санъат арбоблари, савдогарлар-
ни бирлаштиради. Мутафаккир биринчи гуруҳга мансуб
бўлган кишиларга нисбатан ўзининг ўта салбий муносаба-
тини билдиради. Уларни моддий неъматларни яратувчи
меҳнатчиларни эзишда, золимликда, талончиликда айб-
лайди.

Бедил меҳнаткашлар оммасининг, биринчи навбатда,
деҳқонларнинг оташин ҳимоячиси сифатида майдонга
чиқади. Деҳқонлар, мутафаккирнинг таъбирича, энг олий
қўрғатга сазовор кишилардир. Чунки улар бутун жамият
аъзоларининг боқувчиларидир. Бутун жамият уларнинг
қўлининг олдида қарздордир. Аммо улар жамиятда энг
қўрғатли бўлиш ўрнига жабр-зулм, зўравонлик, стишмов-
чилик, қўллик, қаншоқлик, адолатсизлик қўрбони
бўлиб қолди. Деҳқонларнинг бундай ачинарли аҳволда
бўлишининг сабаби, Бедилнинг фикрича, бир томондан
подшоҳлар, уларнинг амалдорлари, бойлар бўлса, иккинчи
томондан, адоимларга сўзсиз итоат қилувчи, уларнинг
қўлига истагани ҳеч қаршиликсиз бажарувчи заиф ва но-
таъабурон уларнинг ўзларидир.

Бедил халқ билан ҳокимият ўртасидаги муносабат ма-
саладаги алоҳида ғайибор беради. Бедилнинг тасаввуринча,

¹ Материали по истории..., 515-бет.

подшоҳ ҳокимиятининг асосини халқ ташкил қилади. У халқига ғамхўрлик қилувчи, кучсизлар ва эзилувчиларни ҳимоясига олувчи давлат бошлиғининг ҳокимияти мустаҳкам, абадий яшайди. Бунинг акси бўлган ҳукмдор мамлакатни узоқ бошқара олмайди, унинг ҳокимияти мустаҳкам ва абадий эмас.

Бедил асарларида эзилган халқни очиқдан-очиқ эзилувчилар, золимларга қарши курашга ундайдиган чақириқ йўқ. Лекин мутафаккирнинг бир рубойида (тўғридан-тўғри эмас, балки кинояли шаклда) эзилувчиларнинг ўз золимларига қарши фаол курашиши зарурлиги ҳақидаги фикр илгари сурилган:

Ожизни эмоқда золими ирkit
Қонли либос кияр бир қонхўр тахлит.
Тошюракка даҳшат бўлсин ширинг,
Қизиган темирни темира иргит¹.

Бедил шарқ сиёсий фикрларининг илғор анъаналарини давом эттириб, давлатни бошқаришнинг энг яхши шакли сифатида доно, адолатли ва комил ҳукмдор бошчилигидаги маърифатли монархияни ёқлаб чиқди. Мутафаккирнинг фикрича, фақат юксак билимга, ақл-заковатга ва илм-фанга асосланиб, давлатни бошқарувчи адолатли давлат бошлиғигина зулм, жаҳолат, ўзбошимчилик, зўравонликка барҳам бериши, мамлакатнинг осойишталигини, халқнинг фаровонлигини, илм-фаннинг, деҳқончиликнинг, ҳунармандчиликнинг, савдо-сотиқнинг ривожланишини таъминлаши, тинчлик ва адолат ўрнатиши, халқни талончилар ва золимлардан ҳимоя қилиши, одил судловнинг тантанаси қилиши учун шарт-шароит яратиши мумкин.

Бедилнинг "Ирфон" номли асарида, билвосита бўлса-да, марказлашган кучли давлатни ташкил қилиш ғояси илгари сурилган. Бундай давлатни ташкил этиш, мутафаккирнинг фикрича, маърифатли монарх ҳокимиятини мустаҳкамлаш имкониятини беради, тинчликни таъминлайди. Бунинг билан марказлашган кучли давлат мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёти учун шарт-шароит яратади.

Илғор демократик мафкура вакилларининг сиёсий ҳуқуқий қарашларига умумий яқун ясаб, шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, улар мустабиллик, зўравонлик,

¹ М. А. Бедил. Рубойилар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 91-бет.

Иллатларнинг оддий қондасига айланган даврда бу иллатларга қарши ўз имкониятлари доирасида кураш олиб бордилар, мамлакатни, давлатни, халқни ҳалокатга олиб бораётган бу иллатларнинг сабабларини қидириб топишга, уларга қарши бериш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қилдилар.

Ўраш, Насифий, Машраб, Термезий, Бедиллар ўз асарларида тинчлик, осойишталик, адолат, тенглик, эркинлик, меҳр-шафқат, биродарлик, ҳамкорлик каби умуминсоний қадриятларни тараннум этдилар. Улар халқ билан давлат ўртасидаги муносабатлар, қонунийлик, марказлашган давлатнинг тинчлик қилиш, давлат бошлиғи ва мансабдор шахсларнинг халққа бўлган муносабатлари, кадрларни танлаш муносабатлари билан боғлиқ бўлган бир қатор муаммоларни ўртага қўйдилар ва уларни ҳал этиш йўлларини ўртага қўйди ҳаракат қилдилар.

Ўшунга ижодларимиз томонидан илгари сурилган бу талаблар фақат улар яшаб ижод этган давр учун аҳамият касб этибгина қолмасдан, ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз улардан ўзимизнинг миллий-маданий-ҳуқуқий мафкурамизни шакллантиришда назарий маъна сифатида фойдалансак айни муддао бўлади.

XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАР

1. Ижтимоий-сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура

XIX асрнинг биринчи ярмидаги Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан Ўзбекистон халқларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий ҳаёти турли ижтимоий гуруҳлар, бу ерда мавжуд бўлган учта хонлик ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг янада кескинлашуви билан характерланади. Бу даврда хонликларнинг иқтисодий ҳаётида феодал-патриархал, айрим ҳудудларда қаттиқ уруғчилик тузуми асоратлари таъсири кучли бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари тўла ҳукмронлик қиларди. Ижтимоий ҳаётда иккита асосий гуруҳ йирик ер эгалари, чорвадорлар, қабила ва уруғлар бошлиқлари, мусулмон руҳонийларидан иборат ҳукмдорлар ва деҳқонлар, ҳунармандлардан ташкил топган мазлумлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тобора кескинлашиб боради. Хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, хонлар, амирлар, беклар ва бошқа амалдорларнинг зўравонлиги, адолатсизлиги, жабр-зулмидан ва беҳисоб солиқлардан азоб чекаётгани, сабр қосаи тўлган меҳнаткаш халқ ўз ҳукмдорларига қарши Марвда, Каркида, Миёнқолда, Қўқонда қўзғолон кўтарди. Бу қўзғолонлар ҳукмрон доиралар томонидан ута қаттиққўллик билан бостирилди.

XIX асрнинг биринчи ярмида ишлаб чиқаришнинг айрим соҳаларида бир оз ўсиш юз берган бўлса-да, Ўрта Осиё хонликларининг иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар бўлмади. Хонликларда пахта, ғалла, мева-сабзавотлар етиштириш, ипакчилик, тўқимачилик, ҳунармандчилик соҳаларида айрим ютуқларга эришилди. Бу даврда Қоратегин ва Фарғонада олтин, Ўратепа, Андижон, Бухоро, Шайхжалил тоғларида (Хоразм), Қўхитандарё водийсида қўرғошин ва кумуш, Қоратовда, Чирчиқ дарёси бўйларида, Лаълином атрофида (Фарғона), Ҳисор ва Бойсунда темир, Қаршида, кўҳна Урганчда, Жумабозорда, Ўратепада ва Чинозда селитра, Қўқонда нефть, Бухорода кўмир, новшадил, аччиқтош ва тўтиё қазиб чиқарилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ўрганилаётган даврда суғорини

ишлари қуриш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Тошкент вилоятида Хонариқ, Фарғонада Улуғноҳ (туғриси: Улуғнахр), Хивада Қиличниеъбой, Ховитида амаллари қазилиб ишга туширилди. Бу даврда ишларда ички савдо, улар билан Россиянинг Марказий шаҳарлари, Сибирь, Урал ва Волга бўйидаги шаҳарлари билан ташқи савдо алоқалари бирмунча ривожланди. Қунармончилик, тўқимачилик, ички ва ташқи савдода оз қисман юз берган ўсиш Шеробод, Каттақўрғон, Чимкент, Қўқон, Наманган, Қарши, Шаҳрисабз каби шаҳарларининг иқтисодига, аҳолисининг ўсишига, маданиятининг ривожланишига таъсир кўрсатди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларининг сиёсий-ҳуқуқий тузумида деярли ўзгариш юз бермади. Бу даврда XVIII асрда амалда бўлган сиёсий-ҳуқуқий институтлар асосан сақланиб қолди. Фақат айрим мансабдор шахсларнинг ваколатлари кенгайтирилди, баъзиларники эса чекланди. Жумладан, XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, Хива хонлигида қушбегилик роли ошди. У бевосита хоннинг ўзидан фармойиш биланган, хонликнинг жанубий қисмидаги аҳолини бошқарадиган бўлди. Қушбегидан кейинги мансабдор шайхлар бўлиб, унга хонликнинг шимолий қисмини бошқариш юклатилди. Бу даврга келиб, иноқ (амир буйруғини етказиш, амир номига келган хатларни ўқиб эшитириш билан шуғулланувчи лавозимли шахс) ўз ролини йўқотди. Хонлик маҳаллий округларга бўлиниб, уларни бошқариш ҳокимлар, баъзан эса қозиларга юклатиладиган бўлди. Қўқон хонлигида Шералихон даврида (1842-1845 йиллар) амир лашкар (бош қўмондон) ва мингбоши (биринчи назир) вазифалари бир кишига Мусулмонқулга юклатилди. У Қўқон ҳарбий гарнизонини қипчоқ йигитларидан тўлдди, давлат аппаратидаги муҳим лавозимларга қипчоқларни тайинлаб, бутун ҳокимиятни ўз қўлига олади. Бу оқибат натижада хоннинг қипчоқлар қўлида қўғирчоққа айланганига олиб келади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро, Хива, Қўқон вилоятларида маданият, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида маълум бир ютуқларга эришилди. Бу даврда Муҳаммад Ёқубнинг "Гулшан-ул-мулк", Муҳаммад Мир Шайхнинг "Тарихи амир Насрулло", Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шарифларнинг "Тарихи амир Ҳайдар", Муҳаммад Ҳакимхон Тўранинг "Мунтахабут таворих", Мулла Абду Муҳаммаднинг "Тарихи Жаҳоннумойи", Мул-

ла Ниёз Муҳаммаднинг "Тарихи Шоҳруҳи" каби асарлари яратилди. Бу даврда хонликларнинг йирик шаҳарларида маъмурий бинолар, мадрасалар, масжидлар, карвонсаройлар, бозорлар, расталар қурилди. Бу бинолар ўзининг жимжимадорлиги, рангдорлиги, нафислиги, гузаллиги билан бошқа даврларда қурилган бинолардан ажралиб турди.

Юқорида баён қилинган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳуқуқий ва маданий муҳит таъсири остида сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг асосий оқимлари шаклланди. XIX асрнинг биринчи ярмида сиёсий-ҳуқуқий фикр асосий оқимларининг вакиллари XVII-XVIII асрлардаги ўзларининг ўтмишдошларининг фикрларини давом эттирдилар, уларни янги ғоялар билан бойитдилар.

Ҳукмрон сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг вакиллари Султонхон Тўра, Адо, Фазлий, Намангоний, Мулло Ниёз муҳаммад Мунший, Мулло Нўжон Холис ва бошқалар мавжуд ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тузумни, тартибларни идеаллаштиришга, ўткир ижтимоий зиддиятларни, қашшоқлик ва азоб-уқубатларни кўриб-билиб, кўрмасликка олишга ҳаракат қилар эдилар: бойлар билан камбағалларни келиштириш сиёсатини, тақдирнинг азалдан худо томонидан белгиланганлиги ҳақидаги ғояни халқ оммаси онгига сингдиришга ҳаракат қилар эдилар.

Ҳукмрон мафкура вакиллари хонлар ва амирларга мадҳиялар ўқир, уларни кўкларга кўтариб мақтар, мулкдорлар ҳокимияти асосларини ҳар томонлама ҳимоя қилар. бу ҳокимиятни барқарор ва абадий деб исботлашга уринар. ўз ҳукмдорларини адолатпарвар ва халқпарвар қилиб кўрсатар, меҳнаткаш аҳоли ўртасида мавжуд тартибларга ва ҳукмрон доираларга бўйсунуш ғояларини ташвиқ этиб, уларни сабр-тоқатли бўлишга, жабр-зулмга, қийинчиликларга, йўқчиликка чидамли бўлишга чақирар эдилар. Уларнинг асарлари меҳнаткаш халқнинг ўзининг аҳволини яхшилашга қаратилган ҳар қандай ҳаракатини, мавжуд тартибларни ўзгартириш ҳақидаги уринишларини, ижтимоий тараққиётни кескин қоралаш руҳи билан суғорилган эди.

Ҳукмрон мафкура оқибат натижасида меҳнаткаш халқ манфаатларига зид эди. Унинг асосий мақсади ўз даврини ўтаб бўлаётган тузумни, унинг сиёсий-ҳуқуқий институтларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиш, уларни ҳеч қандай ўзгаришларсиз сақлаб қолиш ва абадийлаштириш, шу йўл билан меҳнаткашлар оммасини итоатда тутиб

бурунги ҳукмрон гуруҳлар манфаатлари йўлида хизмат қилишнинг эди.

2. Илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкура

Мақнатканлар оммаси билан ҳукмрон доиралар ўртасидаги кураш жараёнида шаклланган илғор демократик мафкура вакилларининг асарлари мавжуд тартибларга, давлат ва ҳуқуқни, ҳукмдорларнинг олиб бораётган сиёсий ва ташқи сиёсатини танқид қилиш руҳи билан ёритилган бўлиб, жабр-зулм ва ҳақсизликка чек қўйиш, сиёсий ҳуқуқий институтларни халқ манфаатлари йўлида янада қилдириш, мамлакатда тинчлик, осойишталик, адолат, инсонпарварлик, ҳақиқат тантанасини таъминлашга қаратилган эди. Илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг XIX аср биринчи ярмида кўзга кўринган вакиллари Ҳозиқ, Гулханий, Мунис, Нодира, Махмур, Шайхиддин эди.

Абдулдулло Ислоншайх ўғли Ҳозиқ — илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг шаклланишига муносиб асар қўнган шоирдир. Ҳозиқ XVIII асрнинг охирида Самарқанд шаҳрида зиёли oilасида таваллуд топди. У 1799—1800 йилларда Бухорога келади. Бу ерда сарой аҳллари билан келиша олмай, 1820 йилда Қўқонга келади. Аммо бу ерда ҳам Ҳозиқ Хоразмга келиб, у Оллоқулихон (1825—1840) топшириғига биноан Мунис Хоразмий томонидан таржиманга "Равзат-уссафо" таржимасини давом эттиради. Кейинчалик Ҳозиқ Хоразмдан Қўқонга қайтади. Бухоро амири Насруллохон 1842 йилда Қўқонни босиб олгач, Ҳозиқ унинг таъқибидан қочиб, Шаҳрисабзга келади. Амир Насрулло топишириғига биноан Ҳозиқ 1843 йилда Шаҳрисабзда ўлдирилади.

Ҳозиқ ҳаётининг бундай фожиали тугашига унинг ўзи яшаб келган даврдаги ижтимоий-сиёсий тартибларга, амир, хон ва уларнинг амалдорларига бўлган танқидий муносабатда бўлганлиги сабаб бўлди. Ҳозиқ асарларида таъқиқчилик, очкўзликка, зўравонликка, талончиликка қарши чиқади. Ноҳақлик, тенгсизлик, зулм ва бажанганнинг асосий сабабчилари бўлмиш хон, амир, сардор, амалдорлар, бойларни қаттиқ танқид остига олади ва уларнинг жирканч башараларини фош қилиб ташлайди.

Ҳозиқ сиёсий қарашлари учун хос бўлган муҳим ижодий аҳамият касб этувчи хусусиятлардан бири шундаки, у

моддий бойликнинг, жумладан, олтиннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ролини, асосан тўғри тушуниб етган эди. Шоирнинг қайд қилишича, олтин кундалик ҳаётда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган асосий кучдир.

Ҳокимиятнинг келиб чиқиши масаласига қарата Ҳозиқ ислом мафкураси доирасидан чиқиб кета олмаган эди. Унинг фикрича, подшоҳ ҳокимияти худо томонидан тартиб-интизом жорий қилиш мақсадида ўрнатилган. Давлатнинг асосий мақсади фуқаронинг мол-мулкни, шахсини ва ҳаётини ўғри, талончи, босқинчилардан ҳимоя қилишдир. Шоҳнинг асосий вазифаси халқ ғамини ейтишдир. Ҳозиқнинг таъкидлашича: "Халқнинг молу жони султондандир, агар бу нарса йўқолса, нуқсон бўлади"¹.

Кўпчилик Шарқ мутафаккирлари каби Ҳозиқ шоҳларнинг адолатли, халқпарвар бўлишига ишонган. Унинг фикрича, халқсиз шоҳ бўлиши мумкин эмас, халқ шоҳнинг асосий бойлиги — таянчидир, шунинг учун ҳалқ шоҳ халқпарвар бўлиши керак, акс ҳолда унинг шон-шавкатига зарар етди².

Ҳозиқнинг фикрича, халқ фаровонлигини ва мамлакат ободончилигини таъмин этиш учун биргина давлат бошлиғининг одил, ишбилармон ва халқпарвар бўлиши етарли эмас. Подшоҳ давлатни бошқариш ишларига ўзи каби адолатпарвар, халқпарвар, ўз манфаатларидан халқ манфаатларини юқори қўювчи доно кишиларни жалб қилиши ва улар билан маслаҳатлашиб иш юритиши керак.

Ўзаро феодал урушларнинг қонли оқибатларининг гурвоҳи бўлган Ҳозиқ урушга кескин қарши чиқади. Унинг фикрича, давлат бошлиғининг энг асосий вазифаларидан бири мамлакатда осойишталик ўрнатишдир. Тинч-тотувлик ҳукм сураётган жойда урушни келтириб чиқаришга йўл қўймаслик ва ўзаро низоларни тинч йўллар билан ҳал қилишга ҳаракат қилиш зарур. Агар уруш бошланган бўлса, зудлик билан уни тўхтатиш чорасини кўриш лозим.

Муҳаммад Шариф Гулханий — XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида ижтимоий-сиёсий фикрнинг кўзга кўринган вакилидир. Гулханий тахминан XVIII асрнинг 70-йилларида Қўқон шаҳрида, камбағал оилада дунёга

¹ Қаранг: А. Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. Тошкент, Ўзфанакаднашр, 1961, 156-бет.

² Қаранг: Ҳозиқ. Юсуф-Зулайҳо. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, 1064-варақ, 153-бет.

қилади. Унинг ҳаёти асосан Қўқон ва Наманганда ўтади. Ҳаётининг бир даврага хон саройида навкарлик қилади, янгироқ гуноҳлик қилиб ҳаёт кечиради.

Гулханий хон саройида хизмат қилган дастлабки йилларини Умархон салтанатини мақтаб, шеърлар ҳам ёзади. Ҳаётининг саройдаги адолатсизликларнинг, меҳнаткашларнинг қоралашган жабр-зулмининг, ўзаро қонли урушларнинг боисига гувоҳи бўлган Гулханийнинг мавжуд ижтимоий сиёсий тузумга бўлган қарашларида кескин ўзгариш бўлади.

Гулханий узининг "Зарбулмасал" номли асарида ўзининг ижод этган жамиятнинг иллатларини фош қилиб кўрсатишди. Маъмур асарда жамиятдаги ҳукмрон доираларнинг зулм-атвори, одоби, ўзаро муомалалари, алдоқчилиги, ялғизчилиги, ҳийла-найранглари, амалпарастлиги, молпарастлиги қаттиқ танқид остига олинади.

Урта Осиёнинг бошқа мутафаккирлари каби Гулханий мавжуд жамиятнинг сиёсий тизимини тубдан ўзгартириш талабларини қўймаган. Унинг фикрича, жамиятдаги иллатларнинг асосий сабабчиси мавжуд мулкчилик муносабатлари, улар билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар эмас, балки жоҳил, адолатсиз, очкўз, талончи беклар, беклар ва уларнинг амалдорларидир. Мамлакатнинг иқтисодчилиги, ободончилиги, халқнинг фаровонлиги, Гулханийнинг кўрсатишича, уларни заррача ҳам қизиқтиришди. Ҳукмрон доираларни қизиқтирадиган асосий нарсани уларни ортиришдир. Улар ўз мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай пасткашликка тайёр. Гулханийнинг фикрича, феодал ҳукмдорлари олиб бораётган сиёсатнинг асосий маъмурий талончилик, босқинчилик ташкил қилади. Бу сиёсатнинг барча қийинчиликлари, оғирликлари, қийинчиликлар оммаси елкасига тушади. Гулханий мусулмон руҳонийларининг вакилларини қаттиқ танқид остига олади. Уларни подонликда, саводсизликда, очкўзликда, бекдорликда, маккорликда, мақтанчоқликда айблайди.

Ушбу ижод этган даврдаги ижтимоий-сиёсий тартибларнинг, уларнинг ҳимоячиси бўлган хонлар, беклар, ялғизчилик, руҳонийлардан норози бўлган Гулханий адолатли жамият, давлат ҳақида орзу қилади. Бунга эришишнинг биринчи йўли, унинг фикрича, ҳокимиятни доно, адолатли, халқпарвар кишининг қўлига топширишдир. Ҳукмдор ушбу атрофига таъмагир, жоҳил, амалпараст, босқинчиликларни йиғмай, балки уларни ҳокимиятдан чет-қўйишни лозим. Адолатли подшоҳ давлатни бошқаришга

ўз манфаатларидан давлат, жамият, халқ манфаатларини устун қўювчи, билимдон, адолатли кишиларни жалб қилиши керак. У айниқса, ўзига ёрдамчилар танлаш масаласини алоҳида эътибор бермоғи лозим. Адолатли давлат билимдориликнинг учта ёрдамчиси — вазири бўлмоғи керак. Улардан бири билимдон, доно бўлиб, унга бошқаришни амалга оширишнинг тўғри йўлларини кўрсатиб бериш вазифаси юклатилади. Иккинчиси, тўғри фикрли киши бўлиб, унга давлат ишларини амалга ошириш, давлатнинг эҳтиёжларини аниқлаш ва уларни қониқтириш билан боғлиқ бўлган чораларни кўришга раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилади. Учинчи вазирга саройдаги ёзув-чи тушуқ ҳисоб-китоб ишларига раҳбарлик қилиш юклатилади.

Гулханийнинг фикрича, агар давлат ишларига адолатли, билимдон, бойлик кетидан қувмайдиган, халқпарвар кишилар жалб қилинса, жамиятдаги барча иллатлар ўзидан барҳам топиб кетади. Мамлакатда тинчлик, оқойишталик, адолат қарор топади, меҳнаткаш халқнинг оқибатлари фаровон ҳаёт кечириши учун шарт-шароит яратилади.

Мунис Хоразмий. Шоир, тарихчи, таржимон ва каллиграф, яъни хаттот Шермуҳаммад Авазбой ўғли Мунис Хоразмий XIX аср биринчи ярмида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий фикрларнинг ривожланишига ўзининг улаги ҳиссасини қўшган мутафаккирдир. Мунис 1778 йилда Хива яқинидаги Қиёт қишлоғида мироб оиласида туғилди. Дастлабки маълумотни мактабда олди, сўнгра ўқишни мадонию расада давом эттирди. Юсак истеъдод эгаси бўлган Мунис форс, араб, туркий тилларни мукаммал эгаллади. Шайх тарихи ва адабиётини зўр иштиёқ билан ўрганди. 1816 йилда Муниснинг отаси вафот этади. Отаси вафотидан кейин у Хива хонларининг саройида фармоннавис-котиблик, мироблик лавозимларида ишлайди. Мунис 1829 йилда вафот этади.

Ўз ижодининг дастлабки давларида Мунис замонавий аҳлларида адолат, халқ ҳақида ғамхўрлик кутади, уларни инсофга, раҳм-шафқатга чақиради, ҳатто уларнинг номини бағишланган қасидалар ёзади. Сарой ҳаёти билан яқинда танишиш унинг умидларини пучга чиқаради. Лекин шумо қарамасдан Мунис адолат, халқпарварлик, ҳақгўйлик, гоёларини ўз замонаси ҳукмдорлари онига сингдиришни ҳаракат қилади. Шоирнинг фикрича, жамият ва давлат ҳаётининг асосий қондаси адолатлилик бўлмоғи керак. Адолат тантана қилган мамлакатдагина оқойишталик

Миниқар билан халқ ўртасида ўзаро ишонч, ҳурмат, муносибат бўлиши мумкин. Бунинг учун, биринчи натижа, подшоҳ одил бўлмоғи керак. Шундагина халқ ҳурмат қилади, унга бўйсунди. Ўзининг бу фикри Муниқ шундай баён қилади:

Табот истиснинг мулк бунёдига,
Ақолият били сг усул додига.

А хотуни ӯлди эл осойиши,
 Ҳа хотуни — мулк оройиши.

Дани мулкким шоҳи одилдурур,
Дани бирин ол қўнгли мойилдурур.

Шариф кўрки шахдин адолат чоғи,
Бурр қилқ хушнуд, холиқ доғи.

Ҳам шодманлар бўлиб бандаси,
Ҳам шодон сирқаш сарафкандаси!

Мамлакат оёйишталиги, халқ фаровонлиги ва эркин-
лигини таъмин этишнинг муҳим воситаларидан бири, Му-
амалнинг фидоари, одил судловдир. Одил судлов халқ ман-
фатини шадидлик, адолатсизлик, зўравонликдан ҳимоя
қилишнинг сифатида хизмат қилиши керак. Одил
судлов подшоҳ билан унинг фуқаролари ўртасидаги муно-
сабатни белгилловчи мезондир. Одил судлов ишлари тўғри
қилинган мамлакатнинг подшоҳигина халқ
қариндаси саноқдордир. Ана шундай давлат бошлиғигагина
халқнинг кўнгилдан хизмат қилади.

Лекин кундалик ҳаётда шоир ҳақсизлик, адолатсизлик, ўравонлик, жабр-зулм, ўзаро низоларнинг гувоҳи бўлди. У интиқдорларнинг олдини олиш, уларга барҳам бериш мақсадида Мунис айрим ҳолларда замона аҳллариغا панд-насиҳат қилишга ҳаракат қилади. Ўз уринишларини бекор қилишнинг кўрган шоир бошқа ҳолларда феодал эҳтидорларини ва уларнинг амалдорларини қаттиқ танқид қилиш билангина бориб етади. У жамиятдаги адолатсизлик-ни, ҳақдорликни, ўравонликка, жабр-зулмга, талончилик-ни тасвирловчи қарши ўз норозилигини изҳор этади.

Мухомов, Александр Михайлович. Сийланма. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат институти, 1980. 16-бет.

Ўзининг "Хос ўлуб оҳ аҳлига" номли шеърида шундай ёзади:

Хос ўлуб оҳ аҳлига илҳами соқиб тожлар зулми
Зулми омидин бериб жон, нон учун муҳтожлар.
Ҳар ким ул золимлар олдида тазаллум кўргузуб,
Еб алардин бош узра мушту юз узра кожлар.
Кинаварлар зулмидин бечоралар ҳар ён қочиб
Ўйлаким, бўлғай гурезон боздин дуррожлар¹.

Муниснинг фикрича, ҳукмдор томонидан фуқароларга ўтказилган жабр-зулм жавобсиз қолмайди. Бундай давлат бошлиғи халқнинг ғазабига учрайди, унинг ҳокимияти хавф остида қолади. Бу ҳақда подшоҳга қарата Мунис шундай деб ёзади: "Эй шоҳ, зулм қилма, тағин маълумларнинг ашки давлатнинг биносини йиқмасин"².

Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида ислом дини тўла ҳукмронлик қилган шароитда яшаб келган Мунис исломнинг айрим маросимларига, диний ниқоб қилиб олган шайх, зоҳид, қозиларни қаттиқ таниш қилади, уларнинг халққа қарши қаратилган ҳийла-найрангларини фош қилиб ташлайди. Жумладан, Мунис текинхўр, халқни турли ҳийла-найранглар билан алдовчи шайх ҳақида шундай деб ёзади:

Таънингта, шайх, бизни нишон қилмагил абас,
Ул ўқни бу нишонга равон қилмагил абас...
Зарқу риё учун эса гар тоатинг сенинг
Меҳроби хонақоҳда макон қилмагил абас...
Ақл аҳли макрингга қачон ўлғай фирефта,
Ёлгон кароматингни баён қилмагил абас...
Расволитингдин ўзга не бергай натижае,
Гўсолалигларингни аён қилмагил абас³.

Шоира, маърифатпарвар ва давлат арбоби Моҳларойим Нодири — ўзбек халқи маданияти тарихида ўчмас из қолдирган шахсдир. Нодири 1792 йилда Андижон ҳокими Раҳмонқулибий оиласида туғилди. У 1808 йилда Қўқон хони Норбўтабийнинг ўғли Умархонга турмушига чиқади. Хон саройида яшаб ижод этган Нодири ўша даврдаги Қўқон хонлигининг ички, ташқи сиёсати билан яқиндан таниш эди. 1824 йилда Умархон вафот қилади, тахтга унинг ўғли 14 ёшли Муҳаммад Алихон ўтиради. Шу

¹ Мунис Хоразмий, 17-бет.

² Уша асар, 20-бет.

³ Уша жойда.

вақтдан эътиборан Нодира давлатни бошқаришда муҳим роль ўйнади. У, айниқса, маданий ишларга катта эътибор қилди. Нодира 1842 йилда Бухоро амири Насруллохон билан никоҳ қилинишига ўлдирилади.

Нодира сўйишлик Шарқ мутафаккирлари каби сиёсий масалаларга бағишланган махсус рисола битмаган, бироқ ижтимоий-сиёсий қарашларини шеърларида баён қилган. Нодиранинг ижтимоий-сиёсий қарашларини таҳлил қилишда биринчидан, унинг ҳукмрон доиралар вакили сифатида бошқариш, иккинчидан, шоиранинг ўз даврининг илғор фикрларини эълоғини ва ниҳоят, учинчидан, ўз даврининг фарзанди эканлигини ҳисобга олиш лозим. Сиёсий ҳаётнинг фарқлиги натижасида бўлган Нодира жамиятда ҳукмрончилик қилган зулм, адолатсизлик, зўравонликлардан халқни бўғлиши ва бу иллатларга ўз муносабатини билдиришнинг мумкин эмас эди.

Нодира ўз даврининг фарзанди сифатида жамиятнинг ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётида тўла ҳукмронлик қилган илғор сиёсий мафкураси доирасидан чиқиб кета олмайди. Нодиранинг фикрича, жамиятда кишиларнинг ҳуқуқдорлигини ва бўйсунувчиларга бўлиниши худонинг амридир. Худо бир кишини подшоҳ, бошқаларни фуқаро қилиб yaratган. Жумладан, Умархонга мурожаат қилиб Нодира шундай деб ёзади: "Ул худовандаки, қилди еру эрунги шоҳор, шукрим, бизни гадо қилди, сени султон эди"¹. Шоира подшоҳни худонинг ердаги вакили, жамият, адолат, фуқаро ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган шахс деб билди. Шунинг учун ҳам у мамлакат ободончилиги, аҳолининг фаровонлигини, жамиятдаги тинчлик, осойишталикни давлат бошлиғининг шахси билан боғлайди. Халқнинг, халқларнинг, доно кишигина подшоҳлик лавозинига лойиқдир деган фикрни илгари суради. Шоира зулм, адолатсизлик, зўравонлик давлат бошлиғи учун бўлган хусусиятлардир, деган ғояни ўз даври ҳукмронлари оғинга сингдиришга ҳаракат қилади.

Нодиранинг таъкидлашича, подшоҳнинг асосий вазифаси фуқаро тўғрисида гамхўрлик қилишдир. Мазкур фикрни шоира ўзининг Умархонга қилган мурожаатида қуйидагича баён қилади: "Бўйлаким мумтоз эрурсан барча султонлар эри, ила қилди бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб"².

¹ Нодира. Девон. Тошкент, Ўзфанакадашпр, 1963, 85-бет.

² Нодира. Девон. 11-бет.

Агар давлат бошлиғи ўз фуқаросига ғамхўрлик қилмай, ҳокимиятни эгаллаб қолишга лойиқ эмас, унинг шайхона шохлигидан ҳеч қандай фойда йўқ: "Фуқаро ҳолига бек бўлмаса ҳар шох анга, ҳашамату, салтанату, рифъату шайхона барча абас"¹.

Фақат фуқаро ҳақида ғамхўрлик қилувчи, унга раҳм-шафқат этувчи подшоҳгина эгаллаб турган лавозимнинг лойиқдир, унинг таъсис этган қонун-қоидалари амалда ҳаракат қилишга ҳақлидир: "Шоҳ улдурки, раиятга раҳм-раҳҳум қилса, йўқ эса қондан амну амон барча абас".

Нодиранинг фикрича, давлатни бошқариш ва ҳокимиятни амалга оширишнинг асосий қондаси адолатлиликдир. Адолат тантана қилган мамлакатдагина тинчлик, осойишталик, фаровонлик, дўстлик ҳақида сўз бўлиши мумкин. Акс ҳолда мамлакатнинг равақи фуқароларнинг бахт-саодатга эришишини таъмин этиб бўлмайди. Фақат адолатли давлат бошлиғигина жабр-зулмга, ҳақсизликка барҳам бериши мумкин.

Нодира ғазалларида диний урф-одатлар, мусулмон руҳонийларининг вакиллари қораланади: уларнинг халқ манфаатларига зид фаолияти фош қилинади. Жумладан, Нодира шайхларни кескин қоралаб, шундай деб ёзади:

Риёу ҳирсу тама савтидур таронаи шайх,
Эшитмаким, қама афсун эрур фасонаи шайх.
Кўнгуллар булди совуқ суҳбатидин афсурда,
Эрур чу боди хазон оҳи ошиқонаи шайх².

Нодиранинг фикрича, ёвузлик, жаҳолат, ҳақсизлик адолатий ҳодисалар эмас. Албатта, бу иллатларга барҳам берилади. Жамиятда адолат, эзгулик, ҳамкорлик, ҳаммани ҳақлиқлик, дўстлик тантана қилади. Шоира бу ҳақда ўзининг "Биз ишонамиз" номли ғазалида шундай деб ёзади:

Умидимиз борки, иқболимиз қуёши чиқажак,
Зиндон қоронғуликлари ҳам охир ниҳояга етажак...

Ўзининг сатирик асарлари билан XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий фикрларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган яна бир шоир

¹ Нодира. Девон, 11-бет.

² Ўша жойда.

³ Нодира. Асарлар. 2-жилд. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Ўзбекистон адабиёт нашриёти, 1968, 139-бет.

Махмур Мирмурин. Махмур Қўқонда ўз даврининг илғор шоири. Унинг катта оти Мулла Шермуҳаммад Акмал деганда туғилди. У Қўқондаги Мадрасаи Мирда таҳсил қилди. Шоир бутун умри бўйи қашшоқликда ҳаёт кечирди. Махмур 1844 йилда вафот этди.

Махмур асарлари замонани, мавжуд жамиятни, унинг ҳаётининг сифатий тартибларини, ҳукмрон доираларнинг вақтларини кескин қоралаш, фош қилиш руҳи билан ёзилган. Махмур жамиятда кундалик одат тусини олган ҳаётининг, ҳақсизлигини, зўравонлигини, талончилик, адолатсизликни қоралайди, бу иллатларнинг айбдорларини танқид этишда остига олади.

Махмур асарларида ҳукмдорларнинг олиб бораётган ҳаётини суфийли азоб-уқубат чекаётган, ҳақ-ҳуқуқлари айбон қилинган, таланган меҳнаткашлар оммасининг қўлини адолати кўрсатиб берилган. Шоир халқнинг бундай ҳаётини адолати тушинишининг, мамлакатнинг вайронага айланганининг асосий сабабчиси ҳукмрон доиралар ва уларнинг адолатлари томонидан амалга оширилаётган босқинчилик, адолатсизлик сифатидир деган фикрни олға суради.

Махмур асарларида давлат идораларида хизмат қилувчи тартиб завомидаги мансабдорларнинг халқ манфаатларига қарши бўлган фойдалигини аёвсиз фош қилишга алоҳида ўрин берилган. Шоир айниқса шариат ҳомийлари — қозиларни катта танқид остига олади.

Махмур фақатгина айрим амалдорларни танқид қилиш билан қанақалиди, балки бевосита давлат бошлиғини ҳам танқид қоралайди, унинг босқинчилик, талончилик, зўравонлик сифатини фош қилади, уни шафқатсизликда, зўравонликда, адолатсизликда айблайди.

Махмур асарларида динни ниқоб қилиб олган ақолиларнинг вакиллари кескин танқид остига олинади, ҳаётини беадолатлиги, очкузлиги, алдамчилиги, икки юзла-манини фош қилинади.

Шайх Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий — шоирликни, таржимон, маданият арбоби сифатида ўзбек адабиёт тарихида ўчмас из қолдирди. Муҳаммадризо 1809 йилда Хива шаҳри яқинидаги Қиёт деган жойда акаси Мироб оиласида туғилди. Муҳаммадризо 3 ёшидан бошлаб акаси Шермуҳаммад Мунис шуғуллана бошлайди. 1866 йилда Мунис вафот этади. Унинг ўрнига Огаҳий акасини вақофасига тайинланади. Бу вазифада Огаҳий

қарийб 30 йил ишлайди. 1857 йилда у миробликка истеъфодан бериб, ҳаётининг қолган йилларини ижодий иш билан бағишлайди. Огаҳий 1874 йилда вафот этади.

Огаҳий ўз даврининг илғор вакили сифатида кўп бераётган тарихий, ижтимоий-сиёсий ҳодисалар ҳақида фикрларини асарларида баён қилади. Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган Огаҳий унинг адолатсизликка, зўравонликка асосланганлигини тушуниб этади ва уни фош қилиб таштайди.

Мутафаккирнинг муҳим хизматларидан бири шунданки, у ўзи яшаб ижод этган жамиятда манфаатлари бир-бирини қарама-қарши бўлган иккита гуруҳнинг мавжудлигини тушуниб етган эди. Биринчи гуруҳ — бу хон ва унинг амалдорлари, руҳонийлар, бойлар. Иккинчи гуруҳ — бу меҳнаткашлар оммаси. Огаҳийнинг кўрсатишича, иккинчи гуруҳга мансуб бўлган кишилар кечаю кундуз меҳнат қилишига қарамасдан оч-яланғоч, хор-зорликда ҳаёт кечиради, жабр-зулм, ҳақсизлик, талончилик азобини чекади. Жамиятда ҳукмронлик мавқеини эгалловчилар меҳнат қилмасдан меҳнаткаш халқни талаш, эзиш эвазига рўқдат фароғатда ҳаёт кечиради, барча ҳуқуқ ва имкониятлардан фойдаланади. Жамият ҳаёти ҳақсизлик ва адолатсизликка асосланган. Бу жамиятда шахснинг тутган ўрни унинг билимига, меҳнатига, хизматига қараб эмас, мулкига, кишилар ўртасидаги муносабат, иззат-қўрмат, эътибор унинг мансабига қараб белгиланади.

Огаҳий ўзининг асарларида жамиятнинг ҳукмрон доиралари томонидан шафқатсиз эзилаётган ҳуқуқсиз, ҳимоясиз, жабр-жафо чекаётган меҳнаткашлар оммасининг ҳақиқий аҳволини баён қилиб беради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, халқни эзувчилар, таловчилар соат сайин кун сайин бойимоқда, меҳнаткашларнинг аҳволи эса янада оғирлашмоқда, бу уларнинг золимларга нисбатан қадар ғазабининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Агар аҳвол шундай давом этаверса, халқнинг золимларга қарши қўзғололи кўтариши муқаррар.

Огаҳий мулкдорларни, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи мансабдорларни аёвсиз танқид остига олади. Жамиятнинг ҳукмрон доираларини зўравонликда, очкузликда, талончиликда, адолатсизликда, манманликда айблайди. Баъзи мусулмон руҳонийларининг жоҳиллигини, алдамчилигини, мунофиқлигини фош қилиб таштайди.

Шарқнинг тартиблик Шарқ мутафаккирлари каби ҳокимиятнинг подшоҳга худо томонидан ато қилинганини ҳисоб қилишдан унинг фикрича, подшоҳга ҳокимият берилганлиги, талаш, зуравонлик қилиш учун эмас, балки ҳокимиятга тартиб-интизом жорий қилиш, адолат қилиш, ҳалқ тугрисида ғамхўрлик қилиш, мамлакатнинг осойишталигини таъминлаш учун берилган.

Бундай баёнотни ўз манфаатидан халқ манфаатини ҳисоб қилиш, узоқни кўра биладиган, сахий, одил кишилар бажари олинши мумкин. Шунинг учун ҳам Огаҳий Шарқнинг шайх фикрлари анъаналарини давом эттириш билан шайх бошчилигидаги давлат тузумини ўрнатиш билан бирга илгари суради.

Мутафаккирнинг фикрича, шайхнинг энг асосий вазифалардан бири, шайхнинг мулкани, ҳаётини, осойишталигини ҳисоб қилиш, талаш, босқинчилардан ҳимоя қилишдир. Ана шу вазифани амалдорлардан бажарган давлат бошлиғи бу ҳисоб ҳам, ушунда ҳам иззат-этиборга сазовор бўлади: "Шайхнинг амин улса агар огоҳлар, икки олам шайхнинг ҳимоя этган шайхлар"¹.

Шайхнинг олдига турган муҳим вазифалардан яна бири мамлакатни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш, мамлакатнинг тинч-тотун ҳаёт кечиришини таъмин этишдир. Бу вазифани бажариш учун давлат доимий қўшинга эга бўлиши керак. Давлат бошлиғи қўшиннинг озик-овқати, қўшни асбоби, от-уловни, қурол-яроғи ҳақида алоҳида ҳисоб-ҳисоб қилиш лозим. Акс ҳолда, халқ мамлакат, мамлакатнинг тинч-тотун ҳаёт остида қолади, кейинги пушаймонликлардан ҳеч қандай фойда бўлмайди: "Ғофил улса шайхнинг мулкани шайх аҳволидин, бошга иш тушканда суд шайхнинг фойдаси оқлар"².

Шайхнинг кўрсатишича, мамлакатда осойишталик қилиш, ҳалқ тугрисида ғамхўрлик қилиш, ҳокимиятдан шайхнинг йўлида фойдаланиш каби вазифаларни бажариш учун давлатда қатъий тартиб-интизом жорий қилиш лозим. Бундай интизомни жорий қилиш учун шайхнинг таланишига узоқни кўра биладиган, тажрибали мамлакат бошқаруш ишларидан хабардор бўлган кишилар-

¹ Шарқ. Тўқсонқил ошқини, Тошкент. Ўзфанакаднатир. 1960, 158-бет.

² Шарқ. Тўқсонқил ошқини, 158-бет.

ни йиғиши ва улар билан маслаҳатлашган ҳолда давлат ишларини амалга ошириши керак.

Огаҳийнинг таъкидлашича, адолат, саховат, ҳиммат ва ваъдага вафо қилишни ўз фаолиятининг асосий қондасига айлантирган подшоҳнинг ҳокимияти мустаҳкам бўла олади. Гафлат, ҳурматсизлик, халққа эътиборсизлик, нолайиқ кишиларга мансаб бериш, берилган ваъданинг устидан чиқмаслик салтанат заволининг асосий сабабларидир.

Подшоҳ, Огаҳийнинг таъкидлашича, давлатни бошқариш ишларидан жоҳил, очкўз, худбин кишиларни қатъиятлик билан четлаштириши лозим. Чунки бундай кишилар ўз манфаатларини кўзлайди, халқни талайди. Бунинг билан улар мамлакат, халқ осойишталигига ва манфаатларига зарар келтиради, фуқаронинг норозилигини кучайтиради. Оқибат натижада ҳокимият асосларига путур етказилади.

Огаҳий жамият ҳаётида илм-маърифатнинг роли масаласига алоҳида эътибор беради. Мутафаккирнинг фикрича, жамият тараққиётини илм-маърифатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Илмсизлик жаҳолатга, зўравонликка, адолатсизликка олиб келади. Илмсиз халқнинг келажаги йўқ. Илм-маърифат жамият раънақининг, мамлакат ободончилигининг, халқ фаровонлигининг муҳим манбаидир: "Илм андоқ гати нофиъдур бани одамғаким, кимда ул бўлса, икки олам бўлур обод анго. Касби илм этмай киши гар қолса маҳзи жаҳл ила, икки олам обрўси бўлғуси барбод анго"¹.

XIX аср биринчи ярмида Ўзбекистон ҳудудида шакллланган илғор демократик мафкура вакиллариининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳақида умумий хулоса ясаб, шунинг таъкидлаш лозимки, улар ўз ўтмишдошларининг анъаналарини давом эттириб, жабр-зулм, зўравонлик, адолатсизлик, ҳақсизликка асосланган сиёсий-ҳуқуқий тартибларга ўзларининг кескин норозиликларини билдирдилар, уларнинг оддий меҳнаткаш халқ манфаатларига зид эканлигини, мулкдорлар манфаатини ҳимоя қилишни инкор этиб бўлмайдиган далиллар асосида исботлаб бердилар. Улар ўз асарларида тинчлик, осойишталик, озодлик, эзгуликни улуғладилар ва сиёсий-ҳуқуқий илм даргоҳларини кенг халқ оммаси манфаатлари йўлида хизмат қилдириш, давлат билан халқ ўртасида адолат ва инсонпарварлик қоида-

ларига асосланган муносабатларни таркиб топтириш, давлат ҳокимияти асосларини мустаҳкамлаш, умумманфаат нуктадан назаридан келиб чиқиб, давлат идораларини такомиллаштириш, мансабдор шахсларни танлаш мезонлари ва талаблари ҳақидаги бир қатор диққатга сазовор фикрлар билан Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий тафаккурини байитдилар.

¹ Огаҳий, 57-бет.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФИКРЛАР

I. Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ва унинг оқибатлари

XIX асрнинг 60-йилларидан эътиборан Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихида янги давр бошланди. Бу Ўрта Осиёнинг, шу жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг чор Россияси томонидан босиб олинishiга боғлиқ ҳолда юз берган иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмининг бошларида авжга чиққан чор Россияси босқинчилик ҳаракатининг дастлабки кучлари Ўрта Осиёга ҳам етиб келди. Чор қўшинлари бирин-кетин Оқмасчит (ҳозирги Қизил Ўрда), Тўқмоқ, Пишкент, Авлиё Ота (Жамбул), Туркистон, Чимкент, Тошкент, Ниёзбек, Хўжанд, Уратепа, Жиззах қалъаларини босиб олди. Босиб олинган улкан ҳудудда 1867 йил 11 июлда Туркистон генерал-губернаторлиги, шу йилнинг 14 июлида Туркистон ҳарбий округи ташкил этилди. Тошкент шаҳри губернаторликнинг маркази қилиб белгиланди. Губернаторлик ҳудуди дастлаб маркази Тошкент шаҳри бўлган Сирдарё ва маркази Верний (Олмаота) шаҳрида жойлашган Еттисув вилоятларига бўлинган эди. Кейинчалик губернаторлик ҳудуди янада кенгайтирилди ва унинг таркибида янги вилоятлар ташкил этилди.

Босқинчилик ҳаракатларини давом эттирган чор қўшинлари 1868 йилнинг 1-2 майида Самарқандни, 18 майда Каттақўрғонни, Зира Булоқни ишғол қилдилар. 1868 йилнинг 23 июнида Зарафшон округи ташкил этилди. 1868 йилнинг 23 июлида Бухоро амирлиги билан Россия империяси ўртасида сулҳ шартномаси имзоланди. Мазкур шартномада Бухоро амирлигининг Россия вассаллигини тан олиши, унга 500 минг сўм уруш товонини тўлаши, Самарқанд ва Каттақўрғон вилоятларини Россияга бериши, чет давлатлар билан мустақил алоқа ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши кўрсатилган эди.

Чор қўшинлари 1870 йил 13 августда Шаҳрисабз, 14 августда Китоб, 23 ноябрда Қизил Арват, 1873 йил 23 майда Хазорасп, 29 майда Хива, 13 июнда Чандир қалъаларини эгалладилар. 1873 йил 12 августда Россия империяси билан Хива хонлиги ўртасида тузилган сулҳ шартнома-

си бўлиб, Хива хонлиги Россиянинг вассалига айланди, у мустақил ташқи алоқалар ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб ва Россияга 2 миллион 200 минг сўм уруш товони тўлаш мажбуриятини олди. Амударёнинг ўнг қирғоғида турган пойтахтига яқин жойда Петр-Александровский қўрғони (ҳозирги Тўрткўл) ташкил этилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

Бу билан чор қўшинларининг босқинчилик юришлари тўғрисида, аксинча яна давом эттирилди. 1875 йил 29 августда Қўқон, 8 сентябрда Марғилон, 1 октябрда Андижон, 24 октябрда Наманган чор қўшинлари томонидан босиб олинди. 1876 йилнинг 19 февралда Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнида Фарғона вилояти ташкил этилди ва у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Шундан сўнг чор қўшинлари 1881 йил 12 январда Ташкент, 1884 йил 31 январда Марв, 1885 йил 18 мартда Кўкка, 1892 йилда Помирни босиб олдилар.

Шундай қилиб, чор қўшинлари томонидан 40 йил давомида олиб борилган босқинчилик юришлари туфайли Ўрта Осиёда Россия империясининг ҳукмронлиги ўрнатилиб, бу ердаги Қўқон хонлиги умуман тугатилди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг давлат мустақиллигига барҳам берилди.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёда, шу жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида олиб борган сиёсати узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, режалаштирилган — унинг битмас-туганмас моддий ва маданий бойликларини шайқатсиз талаш, унинг меҳнатсевар халқларини эзиш, уларнинг меҳнати эъзига мустамлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб қўйган босқинчилик сиёсати эди. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмади. Ўрта Осиё халқлари чор қўшинлари босқинчилик юришларини бошлаган дастлабки дақиқалардан эътиборан ўз юртидан душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон-жаҳдлари билан курашдилар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб жон бердилар. Шунга қарамадан қуролланиш жиҳатидан устун бўлган чор қўшинлари, юқорида баён қилганимиздек, Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини бирин-кетин босиб олдилар, уларнинг кулини кўкка совурдилар, ҳимоячиларини ва тинч аҳолисини шайқатсиз қирдилар. Кейинги маълумотларга кўра, чор қўшинларининг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида "қўшин ва тинч аҳоли орасидан жами 598 минг киши қирдирилган".

¹ Қарағ: Ёшлик журнали, 1991, 7-сон, 30-бет.

Босқинчилар шаҳар ва қишлоқларни ваирон қилдилар, тарихий обидаларни бузиб ташладилар, маҳаллий халқларнинг асрлар давомида яратилган бебаҳо маданий меросини, қадимий камёб қўлёзма китобларни, қимматбаҳо буюмларни, хонликлар ҳужжатларини талон-торож қилдилар. Чор ҳукумати Ўрта Осиёда руслаштириш сиёсатини олиб борди. Бу ердаги туб аҳолини абадий қулликда сақлаб қолиш мақсадида ўлкага оммавий тарзда рус фуқароларини кўчириб келиб, маҳаллий деҳқонларга тегишли серунум ерларни тортиб олиб, кўчириб келтирилганларга бўлиб бера бошлади. Оқибат натижада фақат "Туркистонда ишлатилмоқчи бўлган ерларнинг 55 фоизи ўрус келгиндиларининг қўлига ўтди"¹. Маҳаллий деҳқонлар эса сувсиз чўللарга, қир-адирларга кўчирилди. Уларнинг бир қисми чорикор ва мардикорликка маҳкум этилди.

Чор ҳукуматининг пухта ўйланиб, аниқ режа асосида изчиллик билан олиб борилган мустамлакачилик сиёсати туфайли Ўрта Осиё Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди. Мустамлакачилар дастлабки даврлардаёқ ўлкадаги олтин, нефть, кўмир ва бошқа ер ости қазилма бойликларини қидириб топиш ишларини қизитиб юбордилар. Ўрта Осиё тилласи, пахтаси, қоракўли, пилласи, турли хил қуруқ ва ҳўл мевалари Россия саноатининг асосий хом ашёсига айланди. Бу ердан олиб чиқиб кетиладиган хом ашё салмоғи йилдан-йилга ошиб борди. Жумладан, 1769 йилда Россия енгил саноатининг пахтага бўлган эҳтиёжининг 6,67 фоизи Туркистон пахтаси ҳисобига қондирилган бўлса, бу рақам 1886 йилда 7,70 фоизни, 1890 йилда 24 фоизни ташкил қилди. 1887 йилдан 1900 йилгача Туркистондан Россияга пилла олиб чиқиш — 4,8, қуруқ мевалар — 157, гуруч — 336 баробар ошди². Россиядан эса саноат моллари келтирилар эди. Уларнинг миқдори ҳам йилдан-йилга ошиб борди. Масалан, 1887 йилдан 1900 йилгача Россиядан Туркистонга товарлар олиб келиш мануфактураси — 9,2, қанд — 7, темир ва пўлат 1,7 баробар ошди³.

¹ Қаранг: Туркистон, 1923 йил 25 ноябрь.

² Қаранг: Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне Октября, Тошкент, "Фан", 1973, 31-бет.

³ Қаранг: Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне Октября, Тошкент, "Фан", 1973, 68—69-бетлар.

Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ва бу ерда мустамлакачилик тартибларининг жорий қилиниши меҳнаткашлар ночор турмушининг янада ёмонлашишига олиб келди. Маҳаллий халқлар меҳнаткашлари икки томонлама, бир томондан, маҳаллий мулкдорлар, иккинчи томондан, мустамлакачилар зулмига маҳкум этилдилар. Уларни эзиш, талаш янада авжига чиқди. Бу ҳақда ўша даврдаги ҳақиқий аҳволнинг гувоҳи бўлган рус олими шундай деб ёзган: "Ўлкани руслар эгаллагандан кейин, аҳолининг аҳоли ваёда қилинган яхши имкониятлар ва қуллашлар, фаровонликлар ўрнига, аксинча, кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди... аҳолидан биз кўп нарсани талаб этмоқдамиз, улардан солиқ йиғишда эса биз қисқаликка кўтарилмоқдамиз, лекин биз халққа нима қилдик? Биз унга тинчлик, осойишталик бердик, қўшнилар ўртасидаги талон-торож урушларга чек қўйдик, ўлим жараёнини муттасил камайтирганимиз аниқ, лекин биз шу билан чекландик. Тошкентда турли комиссияларда чиройли айтилган сўзлардан ташқари, халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик"¹.

Айниқса, аҳолидан олинадиган солиқларнинг йилдан-йилга ошиб бориши меҳнаткашлар аҳволининг янада ёмонлашишига олиб келди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг маънавиятини таҳқирлаш, тарихий, маданий, ахлоқий анъаналарини бузиш, чеклаш, ўлкадаги миллий мактаблар ва мадрасаларни қисқартириш, хуллас, мусулмонларни маънавий қулликда тутиб туриш учун бутун чараларни кўрдилар. Бу ҳақда Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткин мақтаниб шундай деган эди: "Биз 30 йил тубжой аҳолини тараққиётдан жиловладик, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик"². Маҳаллий халқлар олий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилдилар, уларнинг диний ва диний қадриятлари, ҳис-туйғулари, урф-одатлари таҳқирланди, закот олиш бекор қилинди, вақфлар тармоқидан маҳрум қилинди. Маккага — ҳажга бориш тақиқланди. Турор Рисқуловнинг ёзишича: "Приставларнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, улар ҳатто масжидларга қўнғироқ осиб ҳаракатида бўлдилар.

¹ Кўчирма олинди: Бобобеков Х. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганими? "Фан ва турмуш", 1989, 10-сон, 14-бет.

² Кўчирма олинди: Ҳасаний М. Туркистон босқини. Тошкент, "Нур", 1992, 19-бет.

Ўзларининг тураликларини ва ҳукмронликларини кўрсатмоқ учун номоз вақтида масжидга итлар билан кириб келдилар"¹. Миллий камситиш шу даражага бориб етдики, Тошкентдаги катта кўчаларда ўзбекларнинг миллий кийимларида юриши тақиқланганди, трамвайларда ўзбеклар учун алоҳида ўриндиқсиз майдончалар ажратилганди².

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий фикрларининг шаклланишига таъсир кўрсатган муҳим омилларидан бири — бу ўлкага капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг кириб келиши билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар эди. Чор Россиясининг Ўрта Осиёда ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг бу ерда заводлар, фабрикалар, темир йўллар қурилиши амалга оширилди, бир қатор банкларнинг бўлимлари очилди, почта, телефон, телеграф, босмахоналар, рус-тузем мактаблари, турли хил илмий жамиятлар ташкил этилди, рўзномалар ва ойномалар нашр этила бошланди.

Яқин вақтларгача бу ўзгаришлар кўпчилик совет олимлари томонидан Ўрта Осиёнинг Россияга "қўшиб олиншининг" ижобий томонлари сифатида бўрттириб кўрсати келинди, унинг салбий томонлари ҳақида камроқ сўз юртишга ҳаракат қилинди. Одатда "қўшиб олиншининг тўғриси, яъни босиб олиншининг ижобий оқибатлари ҳақида сўз борганда, биринчи навбатда, ўлкада қулчиликка ва ўзаро феодал урушларига барҳам берилгани кўрсатилади эди. Бу бор ҳақиқат, бунининг инкор этилиб бўлмайди. Лекин масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, бу ерда қул савдосига, қулчиликка барҳам берилгани билан маҳаллий халқ том маънодаги озодликка эришмади, аксинча, икки томонлама зулмга — маҳаллий мулкдорлар ва амалдорлар ҳамда мустамлакачилар зулмига маҳкум этилди. Бу масаланинг бир томони бўлса, унинг иккинчи томони шундаки, ўзаро феодал урушлари ўрнини мустамлакачилар билан маҳаллий халқлар ўртасидаги урушлар эгаллади. Шунинг учун Ўрта Осиёга капиталистик ишла

¹ Рисқулов Т. Янги Туркистон. Туркистон газетаси, 1993 йил 2-ноябрь.

² Қаранг: Хуршид Даврон. Тарих мезони ҳақиқатдир. "Шарқ юлдузи" журнали. 1989 йил, 11-сон, 155-бет.

ишлариш муносабатларининг кириб келиши, заводлар, фабрикалар, темир йўлларининг қурилиши, банклар филиалларининг очилиши, почта, телефон, телеграф, босмахоналарининг ташкил этилиши ва маданий-маънавий, илмий ўзгаришлар, янгиликлар ҳақида сўз юритилганда масалага атрофлича, холисона, чуқурроқ қараш ва баҳо бериш лозим. Бу ижобий ҳодиса сифатида намоён бўлган ўзгаришлар ва янгиликлар қандай мақсадда амалга оширилганлиги, оқибат натижада улар кимларнинг манфаатлари йўлида хизмат қилганлигини назардан четда қолдирмаслик керак. Биринчидан, амалга оширилган ишлар чор Россияси босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатининг мақсули эди. Босқинчилик ва мустамлакачиликни ҳеч нарси билан оқлаш мумкин эмас. Бу сиёсатнинг ижобий оқибатларини ҳаддан ташқари сунъий равишда бўрттириб кўрсатиш билан Россияга, рус халқига нисбатан дўстлик муносабатларини изҳор этиб бўлмайди. Бундай уриниш иккинчи дўстлик ва ўзаро ҳурматни мустаҳкамлашга салбий таъсир кўрсатиши эҳтимолдан холи эмас. Иккинчидан, бу ўзгаришлар чор ҳукуматининг маҳаллий халқларга қилган гамхўрлиги бўлмасдан, балки унинг Ўрта Осиёда мустамлакачилик, талончилик сиёсатини тўла, бекаму кўст амалга ошириш, маҳаллий халқларни эзиш, уларни итоатга сақлаб туриш, қўрқитиш, ўлканинг табиий бойликларини қидириб топиш, уларни қазиб олиб кетишга қаратилган эди. Туркистон ўлкасида ташкил этилган рус-тузем мактаблари, гимназиялар ва бошқа ўқув юртлари ҳақида сўз борганда, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу ўқув масканлари биринчи навбатда, Россия фуқаролари учун ташкил этилган эди. Бу ҳақда Россия империяси мустамлакачилик сиёсатининг назариётчиларидан бири Н. И. Ильминский шундай деган эди: "Менинг тушунчамча қирғиз ва сартларни умуман гимназияга жалб этмаслик ва киритмаслик керак эди. Менинг тушунчамча, сартларни, қирғизларни, бурятларни ва қалмиқларни классик таълим йўлига олиб чиқиш вақти етиб келмаган"¹. Маҳаллий халқлар фарзандларини билим масканларига иложи борича таълимлаштирмаслик сиёсати чор маъмурлари томонидан из-

¹ Қўчирма олинди: *Исматуллаев Х. Ғаспрати Исмоилбой ва Туркистон, "Ўзбек тили ва адабиёти" журналы, 1990 йил, 4-сон, 21-бет.*

чиллик билан амалга оширилганлиги ҳақида қуйидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. Туркистонда ташкил этилган рус-тузем мактабларида ўқувчиларнинг 0,17 фоизини маҳаллий аҳоли фарзандлари ташкил қиларди¹. 1870 йилда Тошкентда ташкил этилган 4 йиллик ўқитувчилар семинариясини битирганларнинг умумий сони 1904 йилда 415 тага етган бўлса, улардан 349 таси рус, 54 таси қozoқ, 9 таси ўзбек, 2 таси татар, 1 таси туркман эди².

Мустамлакачилик мақсадларидан келиб чиқиб, чор ҳукумати Ўрта Осиёда сиёсий-ҳуқуқий ҳаётда ҳам бир қатор ўзгаришларни амалга оширди. Туркистон ўлкасида том маънодаги мустамлакачилик тартиблари жорий қилинди. Бу ерда бутун ҳокимият бевосита Россия императори томонидан тайинланадиган ва у хоҳлаган вақтда вазифасидан четлатиладиган генерал-губернатор қўлида бўлиб, у ўлкадаги ҳокими мутлақ даражадаги шахс эди. Туркистон ўлкасининг Сирдарё, Еттисув, Зарафшон ва Фарғона вилоятларида ҳокимият Туркистон генерал-губернатори билан келишилган ҳолда ҳарбий вазир тавсиясига биноан Россия императори томонидан тайинланадиган ва вазифаларидан озод этиладиган ҳарбий губернаторлар қўлида эди. Уездлар маъмурий бошқарув ва полиция ҳокимиятига эга уезд бошлиқлари, участкалар эса приставлар томонидан бошқариларди. Юқорида номлари қайд этилган мансабдор шахсларнинг барчаси ҳарбийлар эди. Маҳаллий халқлар вакиллари мустамлакачи маъмурлар қаттиқ назорати остида фақат волост ва қишлоқларни бошқаришда қатнашардилар, холос. Туркистон ўлкасининг туб аҳолиси сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилган эди.

Чор Россиясининг Туркистон ўлкасида олиб борган мустамлакачилик сиёсати ҳуқуқ соҳасида ҳам ўз аксини топди. Бу ерда бевосита мустамлакачилик тартибларини жорий қилиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар Россия империяси қонунлари, 1865 йилдаги "Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги Муваққат Низом", 1867 йилдаги "Еттисув ва Сирдарё вилоятларидаги бошқарув ҳақидаги Низом" лойиҳаси, 1886 йилдаги "Туркистон ўлкасини

¹ Қаранг: *Хурийд Даврон*. Завоеватель не может быть героем. "Звезда Востока", №9, 1990, 143-бет.

² *Кондротенко З. П.* О состоянии народного образования в Туркестане конца XIX начала XX века (Общественные науки в Узбекистане. № 3). 1991, 39-бет.

"Низом" билан тартибга солинарди. Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга бевосита тўсқинлик қилмайдиган оила ва никоҳ, шариат, ҳомийлик ва васийлик, қарз бериш ва олиш, мулкларни сотиш ва сотиб олиш, васият, ҳадия билан боғлиқ муносабатлар ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларда шариат нормалари, кўчманчи аҳоли яшайдиган жойларда одат нормалари билан тартибга солинарди.

Бунинг сабаби бор эди. Ўлканинг маҳаллий шарт-шароитлари, халқнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, ҳуқуқий ҳолати билан яқиндан танишиб чиққан махсус комиссия мустамлакачилик манфаатларидан келиб чиқиб, бу ерда суд ишларини: тубдан ўзгартириш аҳолининг кескин норозилигини келтириб чиқариши, бу оқибат натижада тартибсизликка, ғалаёнларга сабаб бўлиши мумкин, деган хулосага келди. Шу муносабат билан чор ҳукумати Туркистон ўлкасида асрлар давомида ижтимоий муносабатларни тартибга солиб келган, маҳаллий аҳоли онгига, турмуш тарзига сингиб кетган қоидаларни, суд ишларини амалга ошириш тартибларини тубдан ўзгартирмасдан, уларни мустамлакачилик манфаатларига ва тартибларига мослаштиришга қарор қилди. Бу борада чор ҳукумати Туркистон ўлкасининг кўчманчи халқлар истиқомат қиладиган ҳудудларида одат нормалари амал қилгани, суд ҳокимияти бийлар томонидан бошқарилгани, ўтроқ аҳоли истиқомат қиладиган қисмида эса шариат нормаларига амал қилгани, суд ҳокимияти қозилар томонидан амалга оширилганигини ҳам эътиборга олиб иш тутган эди. Кўчманчи халқлар истиқомат қилган ҳудудларда амалдаги бий судларининг Россия империяси давлат тузумига ва унинг бу ерда олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатига зид эмаслигини ҳисобга олиб, улар сақланиб қолинди. 1867 йилдаги "Низом" лойиҳасида ҳар бир волостда 4-8 тагача бийлар сайлаш кўзда тутилган эди. Бийлик лавозимига 25 ёшга тулган, муқаддам судланмаган, тергов қилинмаган кишигина сайланиши мумкин эди. Бийларнинг маош олиши кўзда тутилмаган бўлиб, улар фуқаролик ишлари бўйича давло қийматининг 1/10 миқдориди, жиноят ишлари бўйича жойлардаги одатга кўра бийлик ҳақи олиши кўрсатилганди.

"Низом" лойиҳасида бийларнинг уч тури кўрсатилганди: 1. 100 сўмгача (5 от ёки 50 қўй) қийматга эга ишларни кўрувчи, тарафлар томонидан танланадиган битта ёки бир неча бийлар. 2. Қиймати қанчалигидан қатъи назар барча

ишларни кўрадиган, лекин 100 сўмгача қийматга эътибор бўлган давволарни кўриб, узил-кесил ҳал қиладиган вақти-вақти билан чақириладиган волост бийлари қурултойи. 3. Волостдаги ёки волостлараро бошқа барча ишларни уезд бошлиғи иштирокида кўриб, ҳал қиладиган бийлар қурултойи.

Кўчманчи халқлар истиқомат қиладиган ҳудудларда суд ишларини ташкил этишдан фарқли ўлароқ ҳолда ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларда бу жараён мураккаброқ кечди. Чор маъмурлари бу борада бир қатор қийинчиликларга дуч келдилар. Чунки судлов ишлари дин билан чамбарчилик боғлиқ эди. Шунингдек, бир томондан, чор маъмурлари мустамлакачилик манфаатлари ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудлардаги суд тизимини ўзгартирмасдан тўла, бскаму кўст ҳимоя қила олмас эдилар. Иккинчи томондан, бу ерда неча асрлардан бери амал қилиб келатган судлов тартиблари диний қоидаларга асосланган бўлиб, суд тизимини ўзгартириш ўз-ўзидан дин соҳасида ҳам ўзгаришлар қилишни тақозо қилар эди. Бу ўта мураккаб, амалга ошириб бўлмайдиган иш эди. Дин соҳасида кескин ўзгаришлар қилиш маҳаллий аҳолини чор ҳукуматиға, унинг ўлкадаги маъмурларига қарши қўйиш, халқнинг норозилигини кучайтириш, ғалаёнлар учун замин яратиш деган гап эди. Чор ҳукумати ўлкада тинчлик ва осойишталик бўлгандагина бу ерда ўзининг мустамлакачилик сиёсатини муваффақиятли амалга ошириши мумкинлигини яхши билар эди. Учинчидан, Туркистон ўлкасида амалда бўлган суд ишлари ўз моҳиятига кўра Россия империясида амалда бўлган судлов қоидаларига бутунлай қарама-қарши, зид эди. Мана шу ҳолатларни ҳисобга олиб, чор ҳукумати ва унинг ўлкадаги маъмурлари Туркистоннинг ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларида суд ишларини ташкил этишда масалага келишувчилик нуқтаи назаридан ёндашди. Чунончи, бир томондан, қози судларига умуман барҳам берилмасдан улар сақланиб қолинган бўлса-да, иккинчи томондан, уларнинг ваколатлари бирмунча чекланди. 1867 йилдаги "Низом" лойиҳасига биноан маҳаллий аҳолиға қозиларни "халқ" судларини сайлаш ҳуқуқи берилди. Қозилар алоҳида участкаларға бириктирилиб, фақат шу ҳудуддаги ишларни кўриш ваколатиға эға бўлдилар. Қози якка ўзи қиймати 100 сўмгача бўлган ишларни кўриб, ҳал қилиши мумкин эди. Қиймати 100 сўмдан ортиқ бўлган ишлар уезд бошлиғи назорати остида қозилар томонидан кўрилиб ҳал қилинади. Россия фуқароларига тааллуқли,

судлар билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги, кўчманчилар билан маҳаллий аҳоли вакиллари ўртасидаги (агар улар рус судларига мурожаат қилсалар) ишларни кўриб ҳал қилиш учун рус судлари ташкил этилди. Бу судларнинг бири Россия империяси қонунларига биноан кўрилиб, ҳал қилинарди.

1896 йил 12 июндаги "Туркистон ўлкасини бошқариш қонунини Низом"га биноан ўлканинг суд тизимида айрим ўзгаришлар амалга оширилди, суд органларининг ваколатлари шундан шартлаштирилди ва янада кенгайтирилди: судьялар (рус судлари) қурултойи вазифасини ўтовчи округ судлари ташкил этилиб, уларнинг ҳузурида суд терговчилари лавонон ташкил этилди, вилоятлар ҳудуди суд участкаларига тақсимланиб, уларнинг ҳар бирига тажрибали судьялар тайинланди, вилоятларда катта нотариуслик вазифаси округ суди амбазаларидан бирига юклатилди. Рус судларига аҳолий динига, давлатга, жамоат тартибига, давлат ва шхсий мулкларга, шахснинг ҳаётига, соғлиғига, қадриятларига қарши қаратилган жиноятларни кўриб, ҳукм чиқариш ваколати берилди. Маҳаллий ўтроқ ва кўчманчи қўшнлар учун халқ (қози, бий) судлари сақланиб қолинди, уларнинг фаолияти устидан чор маъмурларининг назорати қилиш кучайтирилди.

Туркистон ўлкасидан фарқли ўлароқ ҳолда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида яриммустамлакачилик тартибларининг жорий қилиниши муносабати билан уларнинг амалий ҳуқуқий тузумида кескин ўзгаришлар юз бермади. Чунки бундай ўзгаришлар қилишдан чор ҳукумати манфадорлар ҳам эмас эди. Аксинча, чор ҳукумати Бухоро ва Хиванинг давлат органлари ва ҳуқуқ тизимида туб ўзгаришлар қилмай туриб, маҳаллий малайлари — амир ва хон, уларнинг амалдорлари, мутаассиб руҳонийлар, йирик қурулдорларга таянган ҳолда бу мамлакатларнинг табиий ресурсларини талаш ва меҳнаткашларини эзиш сиёсатини амалга кўрди. Бу сиёсатни амалга оширишда Бухорода Россиянинг сиёсий агенти, Хивада Амударё бўлимининг рус катта бўлди. Уларга Россия билан Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўртасидаги муносабатларни амалга ошириш, амир ва хон ҳукуматларининг фаолиятини назорат қилиш ваколати берилган эди.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг асосий воситаси сифатида туркистон аҳоли яшайдиган ҳудудларда шариат қонунлари, кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудларда эса одат нормалари

сақланиб қолинди. Шунинг билан бир қаторда Россия империяси билан амирлик ва хонлик ўртасидаги муносабатлар, рус фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати, кини, шахсини ҳимоя қилиш, рус товарларини маҳаллий бойликларни қазиниш, қайта ишлаш ва улар империя марказига олиб кетиш билан боғлиқ бўлган салалар давлатлараро шартномалар, Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланган махсус қондалар бундай тартибга солинадиган бўлди.

Умуман олганда, Ўрта Осиё халқларининг сиёсий ҳуқуқий ҳаётида Россиянинг босқинчилик сиёсати туфлидан юз берган ўзгаришлар оқибат натижада мустамлакачилик манфаатлари йўлида амалга оширилган эди. Бу ердан бундан жорий қилинган сиёсий-ҳуқуқий институтларнинг ўлканинг моддий ва маданий бойликларини Россияга олиб кетишга, чор маъмурлари, йирик капиталистлар, бакавирлар, савдогарларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ўрнатилган тартибларни мустаҳкамлашга ва уларга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракатни шайқош сизлик билан бостиришга, маҳаллий халқларни эзитуш уларни итоатда тутиб туришга қаратилган эди. Айнан маъмул шу институтлар ёрдамида чор ҳукумати ўзининг мустамлакачилик мақсадларига эришди ҳам.

Лекин Ўрта Осиёда, шу жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидида чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш рисоладагидек силлиқ кечмади. Чор қўшинлари томонидан ўлкани босиб олиш жараёнида қилинган қирғинлар, вайронгарчиликлар, талон-торождар мустамлакачилик тартибларининг жорий этилиши, ижтимоий ва миллий зулмнинг кун сайин кучайиши, маҳаллий халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилиш ва таҳқирлашнинг авжига чиқиши, давлат органларида порахўрлик, тўрачилик, буюк давлатчилик шовинизми, зўравонлик каби иллатларнинг тобора чуқурроқ илдиз отиши, мусулмонларнинг миллий, диний ва маданий қадриятларини, урф-одатларини, анъаналарини менсимаслик, оёқ ости қилишнинг оддий бир ҳолга айланиши Ўрта Осиё халқларини жипслашишга — бир жон, бир тан бўлиб, умумий душманга — чор ҳукуматига ва унинг ўлкадаги маъмурларига қарши курашга чорлади.

Чор ҳукуматининг Ўрта Осиёда олиб бораётган босқинчилик, талончилик сиёсатига қаршилик кўрсатиш ўтган асрнинг 50-йилларидаёқ бошланган эди. 1856 йилда Сирдарё вилоятида Жонхўжа Нормуҳаммедов бошчилигида

қўзғолон чор қўшинлари томонидан бостирилди. Мустамлакачилик зулмига қарши 1864 йилда Еттисувда "дунганлар" қўзғолончилар Лекин улар қириб ташланди, ҳаммаёқ қонга тоғилди. 1869 йилнинг 1 июнида Самарқанд шаҳрида кўтарилган қўзғолон ҳам чор ҳукумати томонидан бостирилди, уч кун давомида шаҳарни рус солдатлари тўлдирди. қўзғолон қатнашчилари ҳеч қандай судсизлик билан Қоуфман буйруғига биноан отиб ташландилар, қанча ут қўйиб кўборилди. Шунингдек, 1871 йилда Сир-Дарёда, 1873-1876-1885 йилларда Фарғона вилоятида, 1879 йилда Марғилон уездига, 1880 йилда Хўжанд туманларида, 1882 йилда Наманган ва Ўш вилоятларида, 1883 йилда Чустда, 1892 йилда Тошкент вилоятида мустамлакачилик зулмига қарши кўтарилган халқ қўзғолончилари ва ғалаёнлари чор ҳукумати томонидан бостирилди, уларнинг иштирокчилари қатл қилинганларга ҳукм этилди.

1898 йилнинг 17 майидан 18 майига ўтар кечаси Андижонда кўтарилган қўзғолон XIX асрнинг иккинчи ярмида мустамлакачиларга қарши Ўрта Осиёда кўтарилган қўзғолонларнинг энг каттаси ва кучлиси бўлди. 1898 йилнинг кенчурун Минтепа (Марҳамат)дан 200 отлик, 300 пияда қўзғолончилар Андижон шаҳрига қараб юриш қилидилар. "Йўлда Қўйчи, Барчин, Қорақўрғон, Са-мун, Уқчи, Қўлин, Чековул, Хакант, Работ, Дархон, Қўлчи ва Дўн қишлоқлари аҳолиси ҳам қўзғолончиларга қўшилдилар. Булар орасида Сусамир ва Норин волостла-ридан келган қирғизлар ҳам бор эди. Шунингдек, Андижон шаҳридан икки юз нафар қўзғолончи уларга қўшилди. Шунингдек, қўзғолончиларнинг умумий сони икки минг кишига етди. Йўлда қўзғолончилар маҳаллий маъмурият билан қўзғолончиларнинг ўн кишини жазолайдилар"². Таёқ, пичоқ, шот, ўроқ, кетмон билан қуролланган қўзғолончилар Андижон шаҳридаги ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб, шаҳардаги 23 солдатни ўлдирадилар, 24 нафарини ярадор қилдилар, 24 милтиқни ўлжа қилиб оладилар. Шовқин-тўғондан уйғонган солдатлар қарши ҳужумга ўтадилар. Бечор қуролланган қўзғолончилар чекинишга мажбур

¹ Герценштейн М. А. Россия и Англия. Сиб., 1876. 65-бет.

² Х. Ишқов. Халқ ҳаракати. "Гулистон", 1988 йил. 9-сон, 8-бет.

буладилар. Қўзғолон ҳақидаги хабар бутун Фарғона вилоятига, кейинчалик Ўрта Осиёда маълум бўлади. "Андижондан Марғилонга хабар борган он Фарғонанинг ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 аскар билан келиб, янги шаҳардан бошлаб кўзга кўринган мусулмонларни отмоққа амр қилди. Ўшал кун неча минг мусулмонларни бегунох отиб, қонини тўкди. Хусусан, беихтиёр ва бу воқеалардан беҳабар ишламакка чиққан деҳқонларни ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад-ҳисоб отиб юборди. Неча минг бола стим ва юзларча хотинлар бева қолди"¹. Чор маъмурлари қўзғолон иштирокчиларини бирин-кетин тутиб, тергов ишларини бошлаб юбордилар. 20 жилдлик тергов материалари тўпланди. Уч ой давом этган суд жараёнидан сўнг "дастлаб 362 киши осиб ўлдиришга ҳукм қилинади". Қўзғолончилардан 315 киши турли муддат билан қамалиб, 15 киши оиласи билан Сибирга сургун қилинади. Қўзғолон маркази деб топилган Минтепа, Тожиқ, Қашқар қишлоқлари 3 кун тинимсиз тўпга тутилиб, кунпаякун қилинади"². Қўзғолоннинг бундай ваҳшийларча бостирилиши маҳаллий халқларнинг чор ҳукуматига ва унинг ўлкадаги вакилларига қарши нафратини янада кучайтирди. Жиззах, Авлиё-Ота, Марғилон, Ўш, Минтепа, Қўлин, Асака, Қува, Ичкилик, Ёзёвон, Қоратепа, Човкент, Яккатут, Шаҳрихон, Аравон, Сегазин, Новқат, Булоқбоши, Оқбурун, Кугарт, Сусамир, Кенгкўл, Қорагир ва Хакантда ғалаёнлар бўлиб ўтди.

Чор Россиясининг вассалига айланган Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ижтимоий ва миллий зулмнинг кучайиши, ҳокимият вакиллариининг ўзбошимчилиги ва зўравонлигининг авж олиши меҳнаткашлар оммасининг маҳаллий ҳукмдорларига, бойларга ва уларнинг ҳомийлари, ҳамтовоқлари — чор амалдорларига, рус судхўрларига қарши норозилигининг кучайишига, оқибат натижада бир қатор халқ қўзғолонларига сабаб бўлди. 1871 йилда Ғузорда, 1871, 1888 йилларда Балжувонда, 1885 йилда Кўлобда, 1885—1886 йилларда Шерободда, 1886 йилда Девонда, 1889 йилда Келифда деҳқонлар

¹ Фозилбек О. Дукчи эшон воқеаси. Тошкент. Чўлпон, 1992. 30-бет.

² Кейинчалик ҳукм ўзгартирилиб, 18 кишига нисбатан осиб ўлдириш жазоси амалга оширилади.

³ Ҳасаний М. Туркистон босқини. 17-бет.

қўғолонлари бўлиб ўтди. 1898 йилда Хива хонлигидаги турман деҳқонлари очикдан-очик солиқ тўлашдан бош тортдилар. Кейинчалик солиқларни тўлашдан бош тортиш Шайхонда оммавий тус олди.

Мустамлакачилик зулмига қарши оммавий халқ қўғолонларидан ташқари маҳаллий меҳнаткашларнинг Туркистон ўлкасидаги қуйи давлат идора органларига, уларнинг алоҳида вакилларига нисбатан ҳужум қилиш ҳолатлари авж олади. Жумладан, 1887 йилдан 1898 йилгача бўлган даврда Фарғона вилоятида 429, Самарқанд вилоятида 128, Сирдарё вилоятида 57 марта маҳаллий бошқарув органларига ҳужум қилинганлиги, шу даврда учала вилоятдан маҳаллий маъмурлар билан деҳқонлар ўртасида 25 марта тўқнашувлар бўлиб, 20 киши ўлдирилганлиги, 30 тайдан 200 тагача киши қатнашганлиги, 13 та турли тартибсизликлар бўлганлиги қайд қилинган¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоиздирки, Ўрта Осиё халқларининг озодлик, мустақиллик учун кураши умуман русларга, рус халқига эмас, балки чор ҳукуматида, унинг ўлкадаги маъмурларига ва уларнинг маҳаллий малайларига қарши қаратилган эди. Шунингдек, бу ерга келган ёки мажбуран кўчириб келтирилган русларнинг ҳаммаси ҳам босқинчи, мустамлакачилик зулмини амалга оширувчилар ва уни қўллаб-қувватловчилар эмас эди. Уларнинг орасида Ўрта Осиёда амалга оширилаётган босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатида норозилик кайфиятида бўлган, маҳаллий халқларнинг фожиасига ҳамдард бўлган, уларнинг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашини қолисона баҳолаган, ҳатто маъқуллаган холис ниятли кишилар ҳам оз эмас эди. Ана шундай кишилардан бири, профессор Н. И. Веселовский 1885 йилда ўлкада кундан-кунга кучайиб бораётган мустамлакачилик зулмига қарши маҳаллий халқларнинг миллий-озодлик кураши қонуний бир ҳол эканлигини таъкидлаб шундай деб ёзган эди: "Биз маданият олиб келдик деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осийончиларга тинчлик ва осойишталик бердик деб ўзимизни оғунамиз. Аммо булардан ҳам юксак бир олий туйғу бордирки, бу — миллат ва унинг миллий ифтихоридир.

¹ Қаранг: *Галузо П. Г.* Туркистон — колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). Тошкент. 1935, 90-91-бетлар.

Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғirroқ. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Ўшундай экан, ҳукмронлигимизга қарши галаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак..."¹. Олимнинг қанчалик даражада ҳақ эканлигини кейинги тарихий воқеалар тўла исботлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкаси, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида бўлиб ўтган қўзғолонлар ҳақида сўз кетганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу қўзғолонлар турли халқлар ва ижтимоий табақалар вакилларида иборатлигига, катта-кичиклигига, узоқ ёки қисқа давом этганига, турли ижтимоий гуруҳ вакиллари қўзғолонлардан қандай мақсадларда фойдаланишга ҳаракат қилганларига қарамасдан уларнинг барчасининг мақсади ўлкада мустамлакачилик зулмига барҳам бериш, маҳаллий халқларнинг озодлигига, мустақиллигига эришмоқ эди. Лекин тарқоқ, ягона ташкилий бирликка, ҳар томонлама пухта ўйланиб ишлаб чиқилган ҳаракат дастури ва режасига, қурол-аслаҳага эга бўлмаган қўзғолонларнинг барчаси чор қўшинлари томонидан ваҳшийларча бостирилди. Кўҳна Туркистон замини қонга ботирилди, тарихий обидалари, шаҳар ва қишлоқлари вайрон қилинди. Шунга қарамасдан XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бўлиб ўтган қўзғолонлар чоризмнинг мустамлакачилик асосларига сезиларли зарба берди. Энг муҳими, бу даврда бўлиб ўтган воқеалар маҳаллий халқларнинг мустамлакачилик тартибларига қарши норозилигининг кучайишига, сиёсий онгининг ўсишига, озодликка ва мустақилликка интилишининг фаоллашувига катта таъсир кўрсатди.

Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинishi оқибатида бу ерда юз берган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва ҳуқуқий ҳаётда юз берган ўзгаришлар, бўлиб ўтган тарихий-сиёсий воқеалар сиёсий-ҳуқуқий мафкурага ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ўлкада сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг янги оқимлари шаклланди, янги муаммолар

¹ Кўчирма олинди: Содиқов Қ. Туркистон: уч инқилоб даврида. "Фан ва турмуш", 1990 йил, 1-сон, 14-бет.

қарилди, гоյлар илгари сурилди, турли оқимлар
қариндиги кураш кескинлашди.

2. Феодал-клерикал сиёсий-ҳуқуқий мафкура

Туркистон ўлкасида том маънодаги мустамлакачилик,
Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида яриммустамлакачилик
тартибларининг ўрнатилиши, уларнинг иқтисодий, сиёсий-
маданий ва маданий ҳаётида юз берган ўзгаришлар
маҳаллий ҳукмрон доиралар — амир, хон, беклар ва бошқа
мулкдорлар, йирик ер эгалари, руҳонийлар, савдогарлар-
нинг мамият ва давлат ҳаётида тутган мавқега, уларнинг
иқтисодий ҳолатига ҳам таъсир кўрсатди. Бу таъсир айниқса
Туркистон ўлкасида сезиларли эди. Бу ердаги маҳаллий
мулкдорлар ва руҳонийларнинг кўпчилиги юқори мансаб-
дорларнинг маҳрум этилди, уларнинг даромад манбалари сези-
ларли қисқарди: вақф ерлари (масжидлар, мадрасалар, хо-
нақоқларга тегишли ерлар)нинг бир қисми давлат ерларига
айлантирилди, Маккага зиёратга бориш чекланди, савдо-со-
лиқ тоғасидаги даромадларнинг кўпчилик қисмининг чор
ҳукумати ва рус капиталистлари қўлига ўтиб кетиши
маҳаллий савдогарларнинг имкониятларини ва даромадла-
рини бирмунча чекланишига олиб келди, ўлкада руслашти-
рини сиёсатини изчиллик билан амалга оширишга киришил-
ди. Шу билан бирга дини, турмуш тарзи, урф-одатлари,
олиб чиқариш усули жиҳатидан империянинг марказий
муносақаларидан кескин фарқ қиладиган Туркистон
ўлкасида, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида мустамлака-
чилик сиёсатини фақат қурол кучига таянган ҳолда амалга
оширишнинг мураккаблигини, аниқроғи амалда мумкин
эмаслигини яхши тушуниб етган чор ҳукумати турли
шўнақалар билан маҳаллий ҳукмрон доираларнинг бир қисмини
бу томонига оғдириш сиёсатини олиб боришга мажбур
эдилди. Бу борада чор ҳукумати турли усуллардан фойдалан-
ди, маҳаллий-ҳукмрон доираларнинг маълум бир қисмини
қўли бошқарув органларига жалб қилди, ўлкада олиб бори-
лаётган сиёсатга хайрихоҳлик билдириб, аҳолини қаршилиқ
қўқатмасликка, янги ўрнатилган тартибга бўйсунушга ун-
тади, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб борувчиларга турли
мувофотлар, мустамлакачи маъмурлар, капиталистлар ва
савдогарлар билан ҳамкорлик қилувчиларга маълум бир
имтиёзлар берди ва ҳоказо.

Чор ҳукуматининг маҳаллий мулкдорларга ва
руҳонийларга нисбатан қўллаган икки ёқлама сиёсати улар

ўртасида бўлинишга олиб келди. Бу бўлиниш туфайли ўнгла ва сўллар оқими шаклланди. Бу икки оқим ўртасида ғоявий кураш борди, бу курашнинг асосий босқичи мавзуси — чоризм мустамлакачилик сиёсатига муносабат масаласи эди.

Бошқача қилиб айтганда, феодал-клерикал сиёсий ҳуқуқий мафкуранинг биринчи оқими — ўнгла вакиллари шароитга мослашишга ҳаракат қилдилар. Улар ўз манфаатларини халқ манфаатларидан юқори қўйганлари ҳолда хоинлик йўлини тутдилар. Бу оқим вакиллари нима бўлса да ўз жонларини, мол-мулкларини, мавқеларини сақлаб қолиш мақсадида чор қўшинлари мамлакатларига ҳужум бошлаган дастлабки дақиқалардан маҳаллий халқларни босқинчиларга қаршилик кўрсатмасликка, уларга шаҳар дарвозаларини очиб беришга, уларнинг ҳукмронлигини эъқонун-қоидаларини тақдирга тан бериб, тан олишга чақирдилар. Генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари Самарқанд шаҳрини ишғол қилгандан сўнг ўтказилган халқ йиғинида Мулла Камолиддин муфти йиғилганларга мурожаат қилиб, шундай деган эди: "Биз мусулмонларнинг Каломуллоҳимиз бордур. Оллоҳ таоло ва таборак жаноби пайғамбаримизга Қуръонни юборган кезларда шаҳаншоҳи Ҳабашистон насора эди. Расулуллоҳ ғайридинлардан чўчиб, дини исломни қабул этган арабларга Ҳабашистонга кўчишни буюрдилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳига ёрлиғ битиб, сен аларга ҳомийлик қил, мадад бер, деб кўрсатма бердилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳи Расулуллоҳ саҳобаларига зўр мурувватлар кўргузиб, мақтову таҳсинларга сазовор бўлмишдир..." Қуръонда анинг тўғрида бундай демиш: ақоиди динда хусусий воқеот-ҳодисотга оид ҳар ояти муборак аҳамияти умумиядир ва шул далилдан аёндураким, насоралар аҳли исломга давлатхоҳлик ҳам илтифот кўргазурлар. Шу боис биз, аҳли ислом апероту (император — Ж. Т.) жаноблари ҳукуматининг муруввати ва рағбатида ноумид бўлмай, итоат занжирига бўюнларимизни тутатурмиз. Ва биз (келажакда ўрис) давлатига бирон-бир нумуносиб ва зиён-заҳмат етказадигон ишларга асло қўл урмағаймиз...ҳукмдори одил, ул кофир бўлса, бўлсун, ҳокимлиғда устувор турадур, зулмкор эрса, ҳатто ул дини ислом эрса-да, собит туролмайдур"¹. Муфтининг бу

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Мангит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози. "Шарқ юлдузи", 1993 йил, 3—4-сонлар, 139-бет.

Самарқанд қаноат ҳосил қилган генерал Кауфман уни Самарқанд вилоятининг қози-юл-қуззоти лавозимига таъинлади.

Феодал-клерикал мафкуранинг ўнг оқими вакиллари шайхуниинларининг Ўрта Осиёга ҳужуми даврида ўз давлатларининг мустақиллигини сақлаб қолишга курашишдан тўғри босқинчилар билан мурасасозлик қилишга, уларнинг қарчи шартларига кўниб, сулҳга рози бўлишга, тақдирга таян бериб, чор маъмурларига бўйсунушга ўз давлат бошқарушларини кўндиришга эришадилар. Масалан, чор қўшинлари Каттақўрғонни ишғол қилиб, Зирабулоққа ҳужум қилишни режалаштираётган пайтда Бухоро амири Ҳасанхондан ўтказилган кенгашда душман билан урушни тўхтов эттириб, Бухоронинг давлат мустақиллигини сақлаб қолиш керакми ёки сулҳ тузиб, Россия империясининг қўлқабчилигини тан олиш керакми деган саволга жавоб тариқасида Шукурбий — иноқ қўйидаги таклифни киритади:

Самарқанд ҳукми давлатдин айру тушғони-ю, душманлар мардоналик қилғони учун оҳ-воҳ қилиш ярамайду, эини Оллоҳ таоло ва табораққа умид боғлаб, бир қарорга келмоқ даркор. Жаҳон бу тахлит ўзгариш-тусланишларни кўп кўрғон ва Самарқанд мағлубияти Бухоро салтанати ҳақиқатиға, иншоолло, сабаб бўлмағай, инчунун замони аввалдхам ул шаҳар кўп замонлар ўзга хонларга тобе бўлибдур. Масалан, Абдуллохон соҳибқирон хонлиғи даврида Самарқанд ўзбек Жавонмард Алихон мулки эди. (Амир) насоролар диловарлиғидин азият чекмоқда эканлар, шунидан хавфсирамоқ жоиз эмасдур, илло губернатор давлати (ўрис) анпиратур сардорларидан бири холос ва ул насоролар қонун-қоидасиға биноан оқ подшоҳ амридан ўншқари иш кўра олмайду, ҳукуматдан ўзга бир топшириқ олғон тақдирда — бошқа гап. (Кауфман) мухосараи Самарқанд борасида ахбор олғон шу кунларда радди муносабати бағоят зарур, деб билғони ва сулҳу ярашға мойил бўлғони шубҳасиздир. Губурнаторға сулҳ тузумоқ ниятида дарҳол бирон-бир кишини юбормоқ (ўзлари) эса соғ-саломат отланиб, Бухоро сари йўл олмоқ, маркази давлатда муҳим ўрин эгалламоқ — давлат учун баайни хайрли ишдур. Хотиржам бўлинғиз, иншоолло, иш биз айтғонимиздек бўлур¹. Таклиф амирға муъқул бўлди. У Туркистон генерал-губернатори билан сулҳ тузишга қарор қилди.

¹ "Шарқ юлдузи", 1993. 3—4-сонлар, 139-бетлар.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон шаҳар остоналарида уни босиб олишга шай турган чор қўшинларининг қўмондони Туркистон генерал-губернаторига шаҳарни қаршиликсиз топширишни билдириб, қуйидаги мазмунда хат йўллайди: "Кауфман генерал-губернатурнинг маълумлари бўлсинки, бизлар бурундин сиз жамоа била дўст эрдук, алҳол ҳам ҳамул дўстликда собитқадамдурмиз. Бу бўлгон бир миқдор урушлар ҳам бизнинг хоҳишимиз била бўлгон эрмасдур. Туркман жамоаси бир ғаяур халқдурлар. Оларга дахл этманг десак ҳам қабул қилмай, мундоғ ҳодисаларни барпо қилдилар. Эмди таваққуъ улдурким, мундоғ ишларга эътибор бермай, бурунги дўстлиқни душманлиқга мубордал этмагайлар (алмаштирмагайлар — Ж. Т.). Хуш келибдурлар. Бизга бир неча кун муҳлат бергайлар, токим, оларнинг шонларига лойиқ зиёфат асбобларин муҳайё қилғаймиз ва кўнглимиз тилагонича меҳмоннавозлик амури тақдимга еткургаймиз ва муҳлат муддатида қадам ранжа қилиб келиб бизнинг ҳолимизга тушиб, бизга миннат қўйгайлар, вассалом".

Ўнларнинг тубанликлари шу даражага бориб етдики ўз шаҳарлари дарвозаларини босқинчиларга қўшқўллаб очиб бериб, уларни нон-туз билан кутиб олганлари камлик қилганидек, бошқа ҳудудлар, шаҳарларнинг аҳолисини ҳам ўзларидан ибрат олиб, чор қўшинларига қаршилиқ кўрсатмасдан таслим бўлишга, чор маъмурларига бўйсунишга, уларга содиқ хизмат қилишга чақирдилар, мустамлакачиларни эса Туркистоннинг янги-янги ҳудудларини, шаҳар ва қишлоқларини босиб олганлари, бу ерларда ўз ҳукмронликларини ўрнатганликлари, тартиб-қоидаларини жорий қилганликлари билан табриклаб, уларга сиҳат-саломатлик, ишларида улкан зафарлар тилайдилар.

Жумладан, Қўқон хони Худоёрхон 1866 йил 24 майда Хўжанд, 2 октябрда Ўратепа, 18 октябрда Жиззах ишғол қилинганлиги муносабати билан Туркистон вилоятининг губернатори генерал Д. И. Романовскийга ёришилган ғалаба билан табриклаб мактуб йўллайди, совға-саломлар юборади, унинг келажакдаги ишларига муваффақиятлар тилайди.

¹ Муҳаммад Юсуфбек Баёний. Шажарайи хоразмшоҳий. "Шарқ юлдузи", 1990 йил, 8-сон, 140-141-бетлар.

² Қаранг: Письмо от Худояр-хана губернатору Туркистанской области и управителю кипчаков. Романовский Д. И. Заметки по средне-азиатскому вопросу. Санкт-Петербург, 1868, док. №№ 54-57, 254. 256-бетлар.

Чор қўшинларининг Қўқон шаҳрини забт этиши муносабати билан Туркистон генерал-губернатори Кауфманга Самарқанд шаҳрининг 62 маҳаллий амалдорлари ва "ҳурматли кишилар"нинг муҳри босилган 1875 йилнинг 6 сентябрида йўллаган табрикномасида қуйидаги сўзлар битилган: "Биз Маҳрам остонасида сизнинг раҳбарлигингиз остида шонли рус қўшинлари эришган ғалаба ва Қўқонни бунга киритганингиз ҳақидаги қувончли хабарни олдик. Бу хабар бизни жуда қувонтирди ва шу муносабат билан сиз шонли олийларига табригимизни сўзлаш ва халқ манфаатини кўзлаётганингиз, тинчликни сақлаш ва шаҳарларнинг гуллаб-яшнаши йўлида доимо ғамхўрлик қилаётганингиз учун чин қалбдан миннатдорчилик билдириш мақсадида сизнинг ҳузурингизга, Қўқонга ишончли вакилимиз саркарданилик қози, мулла Мир Низомиддин ҳожини юбораётганимиз. Қўқонни адолатли бўйсундириб, сиз оқ подшонинг бунга паноҳидагиларни норози қилган ва уларга зулм қилганиларни жазоланишини қўшни аҳолига яна бир бор намоён қилдингиз. Биз, сизга содиқ ишончимиз комил, ҳар биримизга қодир оллоҳ туфайли сиздек меҳрибон ғамхўримиз ва қимоячимиз бўлмиш рус қурулди қўшинлари бор экан, биз ўз бойлигимизга эгамиз ҳамда ҳеч нарсадан ва ҳеч кимдан қўрқмай тинч ва осойишта ҳаёт кечирамиз"¹. Улар чор ҳокимиятини тан олган ҳолда ўз манфаатларидан келиб чиқиб бошқарув, суд ва солиқлар билан боғлиқ бир қатор масалалар юзасидан чор маъмурларига таклифлар билан мурожаат қиладилар. Жумладан, Тошкент шаҳрининг 58 кишидан иборат "ҳурматли кишилари"нинг муҳри босилиб 1865 йилнинг 18 сентябрида Оренбург генерал-губернаторига йўлланган "Табрикнома"да Тошкент аҳолиси Россия императори ҳокимиятини тан олган кундан элибборан тошкентликлар руслар ҳукуматига бўйсунсаларди, улар ўз ораларидан бошлиқ сайлаб оладилар ва маҳаллий аҳоли шу бошлиқ томонидан бошқарилади, дейилган эди. "Табрикнома"да шаҳар бошлиғи қилиб, генерал Парняевни қолдириш сўралган эди. Шунингдек, унда шариат билан боғлиқ бўлган барча ишларни бошқариш ва масалаларни ҳал этиш ҳуқуқини Қозикалонга бериш, юқори бошлиқ томонидан тайин этиладиган воситачилик ролини ишончли кишидан ташқари ҳеч кимнинг шариат билан боғлиқ ишларга аралашмаслигини таъминлаш, Тошкент

¹ Қўчирма олинди: Кшимович Л. Ислам в царской России. Очерки этнографии, 1939, 34-бет.

шаҳрида ва унинг бошлиғига бўйсунадиган ҳудудлардан қозилар, аъламлар, муфтилар, раислар, мутаваллийлар ва имомларни танлаш ваколатини ҳам қозикалонга бериш, у танлаган номзодларни лавозимга узил-кесил тайинлаш ҳуқуқини эса генерал Черняевга бериш ва илгари Тошкент беклиги таркибига кирган барча ҳудудларни бошқаришни ҳам унга юклаш сўралади.

"Табрикнома"да Тошкент шаҳри аҳолисидан ундирил-
диган солиқлар масаласига алоҳида эътибор берилиб, унда шаҳардаги қозикалон рухсати билан эгалланган ва у томо-
нидан тасдиқланган ҳовли ерлари юзасидан шариатда бел-
гиланган солиқлардан бошқа барча йиғимлардан озс-
қилиш, фойдаланиш учун берилган давлат ерларидан оли-
надиган ҳосилнинг 1/10 миқдорида солиқ тулаш тартибини
жорий қилиш, вақф мулкларидан умуман солиқ ундирмас-
лик, улардан келадиган даромадлардан тегишлича фойда-
ланишга рухсат бериш илтимос қилинади.

Шунингдек, "Табрикнома"да Тошкент шаҳри аҳолисини
ҳарбий хизматга жалб қилмаслик ва казакларга айлантир-
маслик, ҳарбийларни қўноқ мажбуриятдан озод қилиш,
қизларни никоҳдан ўтказиш ҳуқуқини қозикалонга, бева-
ларнинг никоҳини қайд қилиш ваколатини раисга бериш
сўралган эди.

"Табрикнома" якунида Тошкент шаҳри аҳолиси учун
жорий этилган тартибларни, қоидаларни бошқа шаҳарлар
аҳолиси учун ҳам жорий этиш, уларнинг аҳолисини, кат-
таю кичик амалдорларини Тошкент бошқарувига
бўйсундириш илтимос қилинади¹.

Ўрта Осиёда мустамлакачилик сиёсатини ҳеч қандай
қаршиликларсиз, бекаму кўст амалга ошириш мақсадида
чор ҳукуматининг ва унинг ўлкадаги маъмурларининг
ўрнатаётган сиёсий-ҳуқуқий тартибларини, иқтисодий, сав-
до-сотиқ, маданий ва дин соҳаларида қилаётган
ўзгаришларни, қўллаётган тадбири чораларини ўнгла-
уларнинг маҳаллий халқларга ғамхўрлиги, муруввати
дўстлиги рамзи сифатида кўрсатишга уринадилар. Амалга
оширилаётган бу саъй-ҳаракатлари учун улар ўз

¹ Қаранг: Адрес, поданный ташкентскими жителями Оренбургскому генерал-губернатору 18 сентября 1865 года Романовский Л. И. Заметки по средне-азиатскому вопросу, док. №24. 177-179-бетлар.

ийларига бутун туркистонликлар номидан миннатдор
мактублари уюштирадilar.

Чунончи, юқорида зикр этилган Туркистон вилоятининг
губернатори генерал Д. И. Романовскийга йўлланган мак-
туби дискриминизнинг далили бўла олади.

Шунингдек, бунга 1866 йил 17 август куни Тошкент
шароитининг 62 ҳурматли кишилари, шу жумладан 15 ула-
мани томонидан имзоланиб, тошкентликлар номидан
Тошкентга келган Оренбург генерал-губернаторига тақдим
етилган хат ҳам мисол бўла олади. Жумладан, табрикно-
мада шундай дейилган эди: "Биз Оқ подшонинг олий
сирдорлиги остига ўтганимизга бир йилдан ортиқ
бўлган бўлса-да, шу қисқа муддат ичида ўзимизнинг
табиий буюк бахтга сазовор бўлганимизни тушуниб етдик,
буни динимизнинг дахлсизлиги сақланиб қолинди; мадра-
са таримиз қўллаб-қувватланмоқда ва ривожланмоқда; ди-
ни ва халқимиз урф-одатлари қондаларига асосланиб,
шароити ҳал қиладиган ҳаққоний, беғараз ва адолатли
мақома (халқ суди) ташкил қилинди; биздан ҳеч қандай
қўрқонуний солиқлар ундирилмаётир; ҳеч ким бизни хафа
лантгани йўқ, бизга жабр-зулм ўтказмагани ҳам йўқ;
буни қилиб, сиз жаноби олийларига шуни етказишга
бўрият этамизки, Бухоро амири қўшинлари тор-мор кел-
тирилгандан сўнг шаҳримизда ва унинг атрофидаги жой-
ларда авваллари бўлмаган мутлақ тинчлик ва осойишталик
қўям сурмоқда.

Бу муваффақиятлардан қатъи назар, агар бизнинг
ёқинимиздан ташқари, бирон-бир фавқулодда ҳолат би-
дан боғлиқ ҳолда Тошкент ҳудудидан рус қўшинлари
чиқариб кетилса, унда руслар бу ерда келганларича бўлган
табиий жабр-зулм ва зўравонликлар яна тикланиши мум-
кин деган фикр беихтиёр ҳаёлимизга келади, шунинг учун
бу жаноби олийларидан бизни шу қўрқинчли фикрдан
қайтариб, қудратли ва мурувватли Оқ подшо ўзининг
бошқа фуқаролари каби бизга ҳам ўз фарзандларидек
қарашига ишонтириб, бизни тинчлантиришдан бош тортмас-
лигини ўтиниб сўраймиз".¹

Табрикнома охирида қуйидаги сўзлар битилган эди:
"Давлатнинг ичида бошқа денгиз бўлмаганидек, давлатнинг

¹ Қаринг: Адрес жителей г. Ташкента, представленный 17 августа
1866 г. Романовский Д. И. Заметки по средне-азиатскому вопросу, док.
№ 44, 268-бет.

ичида ҳам бошқа давлат бўлиши мумкин эмас, шунинг учун империянинг бошқа қисмлари каби бизнинг вилоятимизни ҳам бутунлай Россияга қўшиб олишни (императордан) илтимос қилишни ўз зиммангизга олсангиз.

Ушбу илтимосимизни бажариш билан Сиз бизга умрбод Оқ подшо аъло ҳазратларининг сиҳат-саломатликлари ва роҳат-фароғатларини оллоҳ таолодан илтижо қилиш, Сизни ва бошқа ўлкамизни бунёд этишда ва тақдиримизни ҳал қилишда қатнашаётган русларни дуо этиш мажбуриятини юклайсиз¹.

Бу мактублардан кўриниб турибдики, ўз жонини, мулкини ва мавқеини нима бўлса ҳам сақлаб қолиш мақсадида ўнглр ҳеч қандай қабихликдан қайтмаганлар. Улар ўз мақсадларига эришиш учун босқинчилар билан мурасосчилик қилишга, мустамлакачиларнинг ҳар қандай топширигини лаббай деб бажаришга тайёр эдилар. Ўзларининг ниятларига эришиш учун ўнглр дастлабки даврлардаёқ мустақилликка интилувчи кучларни чор қўшинлари ёрдамида бостириш тарафдори бўлиб майдонга чиққан эдилар. Жумладан, Қўқон хони Худоёрхон Пулатхон бошчилигидаги қўзғолонни бостиришни илтимос қилиб, 1875 йилнинг 20 июлида Туркистон генерал-губернатори Кауфманга қуйидаги мазмундаги хатни ёзган эди: "...Қийин ва бахтсиз дамларда энг ишонарли деб ўйлаган одамларим, жумладан, Мулло Исо Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Ҳақназар парвоначи ўз қўшинлари билан менинг душманим бўлмиш исёнчи қирғизларга қўшилишиб, менга қарши уруш қилишди. Сиздан, Олий ҳазратларидан шу кунга қадар кўп яхшиликлар кўрдим. Сиз бу сафар ҳам ҳақиқий ёрдам бериб, мени қўллаб-қувватлайсиз, деб умид қиламан. Мен ўзимни ва Қўқон хонлигини Олий ҳазратлари, жаноб император ҳимоясига топширдим. Сизга дўстона илтимос билан мурожаат қиламан: Қўқон шаҳрига рус армиясини ва артиллериясини тезда жўнатиб, исёнчиларнинг мақсадини пучга чиқаринг. Умид қиламанки, Сиз бу илтимосимни бажо этасиз..."².

¹ Адрес жителей г. Ташкента, представлений 17 августа 1866 г. 269-бет.

² Бобоев Х. Исён. "Шарқ юлдузи". 1989 йил, 11-сон 159-160-бетлар. Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳужжатгоҳи, Ф. И-71, оп. 1. ед. хр. 63. 48-бет.

Феодал-клерикал мафкура ўнг қаноти вакиллари ўлкада чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг тартиботчилари ролини ўйнадилар. Бу борада улар ўзларининг чақириқларини асослаш учун Қуръон оятлари ва шариат қонунларидан айрим сўзларни, фикрларни келтириб халқни алдашга, мустамлакачилик сиёсатига нисбатан унинг салбий муносабатини ўзгартиришга ҳаракат қиладилар. Жумладан, Эшонхўжа Россия императорига ва Туркистон генерал-губернаторига ўлка халқларининг асосиз бўйсунishi зарурлигини қуйидагича асослаб беришга ҳаракат қилади: "Шариат уларга (туркистонликларга — Ж.Т.) ҳар қандай подшоҳга ва унинг ҳокимига итоат қилишни буюради, қаршилик кўрсатишни ва қўзғолон кўтаришни эса тақиқлайди"¹. Шунинг учун мусулмонларнинг император ва унинг ўлкадаги вакилига бўйсунмоғи шартдир. Мусулмонлар рус подшоҳига ва унинг ўлкадаги мамурларига қаршилик кўрсатмасдан сидқидилдан хизмат қилишлари лозим. Бу мусулмонлар учун шариат томонидан юклатилган мажбуриятдир. Бу мажбуриятни бажармончилар жазога лойиқдир. Мусулмонларнинг ўз мажбуриятларини бажармасликлари шариатга зид, ўрнатилган тартибларига риоя қилмасликлари, норозилик билдиришлари уларнинг ўзлари учун зарардан бошқа нарса эмас. Масалан, эшон Бобохон Туранинг таъкидлашича, подшоҳга қарши ҳар қандай норозилик шариат урф-одатига ва қонунларига зиддир, норозилик, ғалаёндан фақат умумий зарар бўлади².

Ўнглрнинг вакиллари Россия империясида, унинг таркибий қисми бўлган Туркистонда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий тартиблар, бошқариш тизимини энг адолатли, қилқпарвар, ақлга мос бўлган тизим эканлигини турли сохта далиллар асосида исботлашга ҳаракат қиладилар. Уларнинг таъкидлашларича, буюк рус подшоси, Туркистон генерал-губернатори ва ўлка бошқарув идоралари амалдорларининг муруввати, инсонпарварлиги, маҳаллий халқларга кўрсатган ғамхўрлиги туфайли мусулмонлар осойишталикда ва роҳат-фароғатда ҳаёт кечирганлар, туркистонликларнинг ҳуқуқлари русларнинг ҳуқуқлари билан тенглаштирилди, камбағаллар бойиди, саноат, савдо ва деҳқончилик янада ривожланди, маҳаллий аҳолига иқти-

¹ Туркистон вилоятининг газетаси. 1898 йил 31 август.

² Туркистанские ведомости. 1898, 71-сон.

содий, ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳаларда фаоллик кўрсатиш учун имкониятлар яратилди, Маккага ҳажга боришга рухсат этилди, солиқлар камайtirилди, диний эътиқодни амалга оширишга кенг йўл очилди, шарият қонунларининг амал қилиши йўлга қўйилди, шаҳарлар ободонлаштирилди, янги турдаги мактаблар ва бошқа ўқув масканлари ташкил қилинди, касалхоналар қурилди, маъжидлар тикланди ва мусулмонлар манфаатларини кўзлаб бошқа тадбирийд чоралар амалга оширилди¹. Мусулмонлар ҳақида қилган бу "ғамхўрликлари" учун ўнглaрнинг вакиллари Россия императорига ва Туркистон генерал-губернаторига атаб қасидалар ёздилар, уларни кўкларга кўтариб мақтадилар. Жумладан, Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг муддариси Мулла Абдукарим Ғозибадалов Оқ подшоҳга ва унинг Туркистондаги ноибига атаб ёзилган қасидасида Россия императорини подшоҳлар подшоси, бутун ер юзининг ҳукмдори, ҳақгўйликда, Нушervондан, сахийликда Ҳотамтойдан қолишмайди деб кўкларга кўтариб мақтайди, Туркистон генерал-губернаторини мусулмонларнинг шавкатли ҳукмдори, подшоҳлар подшоҳининг вазири, Ҳотам, Рустамга тенглашувчи ноиб сифатида таърифлайди.

Ўлкада мустамлакачилик сиёсатини тўла-тўкис амалга ошириш мақсадида чор ҳукумати томонидан ўтказилаётган маданий-маърифий тадбирийд чораларни феодал-клерикал мафкуранинг ўнг қаноти вакиллари рус подшоси ва унинг ўлкадаги маъмурларининг туркистонликларга нисбатан кўрсатаётган ғамхўрлиги, муруввати, маърифатпарварлиги намунаси сифатида исботлашга зўр бериб ҳаракат қиладилар. Жумладан, Тожимуҳаммад Исомухаммад ўғли бу ҳақда шундай деб ёзади: "Подшоҳи аъзам император ҳазратларимиз ва ул олампаноҳга тобе ҳукуматдорлар фуқароларнинг тинч ва осойишта бўлиб бой бўлмоқларини хоҳлаб, ҳамма шаҳар ва қишлоқларга школ (рус-тузем мактаби — Ж. Т.) барпо қилдириб, халқнинг олим ва ҳунарманд ва бой бўлмоғига сабаб бўлиб турибдурлар"².

Шунингдек, ўнглaр Туркистон ўлкасида қисман, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан асосан шарият нормаларининг амал қилишига рухсат этилганлигини ҳам чор

¹ Қаранг: Туркистон вилоятининг газетаси. 1886 йил 20 июнь, 1888 йил 4 август, 1889 йил 24 июль, 1889 йил 3 август.

² Описание Парижской выставки и гор. Парижа Паджи-Мухаммада Иса-Мухамедова (Туркистон вилоятининг газетаси. 1900 йил 18 ноябрь).

мурувати ва унинг ўлкадаги маъмурларининг маҳаллий
мурувваторига кўрсатган муруввати деб билиб уларнинг бун-
дан "фуқаропарварлик", "мусулмонпарварлик"лари учун ўз
мурувваторига таҳсинлар изҳор этиб, миннатдорчилик хат-
лари ёзиладилар. Жумладан, Тошкент шаҳрининг чор
мурувваторлари томонидан ишғол қилинганлигининг 21 йилли-
ги бағишлаб ўтказилган йиғилишда Муҳаммад
Муҳиддинхўжа маҳаллий аҳоли номидан Туркистон гене-
рал-губернаторига муруввати қилиб шундай дейди: "Бугун
Тошкент шаҳрининг мусулмонлари жаҳондаги қудрат-
лиқ имолат Россия императори, оқ подшо ҳомийлигига
бу йилнинг 21 йил тўлди.

Бу кун биз мусулмонлар, Тошкент шаҳри аҳолиси учун
унутилмас кундир. Шаҳар ишғол этилгандан сўнг бизнинг
донишманд ислом, шариатга биноан иш кўрадиган халқ суди
қилиб қолинди, ҳамма жойда осойишталик ва
амониятнинг халққа ҳомийлиги ўрнатилди ҳамда
мурувватори бошқариш ҳуқуқи бизга ҳадя этилди. Буларнинг
натijasида биз эркин ва осойишта ҳаёт кечирмоқдамиз,
саноат-сотиқ, саноат ва деҳқончилик ривож топди.

Бугунги унутилмас кунда берилган имкониятдан фой-
даланиб, биз бутун аҳоли номидан Сиз жаноби олийлари-
дан бизнинг содиқ фуқаролик ҳисларимизни ва дуолари-
мизни юз миллионлик турли қавмларнинг ҳомийси Буюк
Россия императори Олампаҳоға сўзлашганимизни ўтириб
сўзлашганимиз..."¹.

Ўшлар чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига,
унинг жорий этилган сиёсий-ҳуқуқий тартибларга, мус-
тамлакачилик маъмурлари ва уларнинг маҳаллий малай-
каларига қарши қаратилган ҳар қандай норозилик
ҳаракатини, айниқса, ғалаёнлар ва қўзғолонларни кескин
қаралайдилар, уларни бостиришни, исёнчиларни эса
шарфқатсиз жазолашни чор ҳукуматидан ва унинг ўлкадаги
вакилларида илтимос қиладилар. Жумладан, Бухоро
амирлигининг ҳукмрон доиралари вакиллари амирга Абду-
валик тўра раҳбарлигидаги мустақиллик тарафдорлари
ҳаракатини бостиришни Туркистон генерал-губернаторидан
илтимос қилишни маслаҳат берадилар. Улар мустақиллик
тарафдорлари ҳаракатини зудлик билан бостириш зарур-
лигини қуйидагича изоҳлашга уринадилар: "бу мунофиқлар
(исёнчилар — Ж. Т.) ила тўрага қарши туришлик оқибат-

¹ Туркистон вилоятининг газетаси, 1886 йил 20 июнь.

тида давлат емирилиб, самараси шармисорлик бўлур. Тур исёни ва қабилалар гулгуласи зуҳур бўлгон ондан шундан равшан эрдиким, бу жамики исёну ғалаёндин мақсад насронийлар ила муборизадур ва жаноби олийлари (амир Ж. Т.) га адоватнинг боиси ўрислар ила дўстона муносабатидур. Аслан (исёнкорлар) — губурнатур душманидир, алар нияти насронийларни қиришдур ва (ҳозир ҳам) уларни қиришга интиладилар ва алар ғалаёнини бостирмоқ бизлардан ҳам губурнатурнинг ўзига даркордур. Инчунин, губурнатурга мактуб битиб, ани исёни бостирмоққа давлат этмоқ зарур. Губурнатур ўз давлатини мустаҳкам этмоқ ҳам жаноби олийлари ила дўсту ёрлиқни оширмоқ ниятида ризо бўлиб, аларга қарши ўт оташ замбараклари ила бир даста қўшинини йўллайдир ҳам мазкур исёнкорларни тарқатиб юборадурким, бунга шубҳа-гумонини йўқдур. Ҳар икки тараф кўрадургон талофоту зиёну зарари эрса Давлати Олий фойдасига бўлур"¹. "Салтанат устунлари"нинг маслаҳати асосида амир Музаффар Туркистон генерал-губернаторига қуйидаги мазмунда хат ёзди: "Қабилалараро жамики гулгула ҳам тўра билан бўлатурган можаролар ва аларнинг Давлати Олий (Бухоро)га газаб-нафрати — насронийларнинг келиши туфайлидир ва (шу боис) Бухоро давлати ҳам давлати насроний ўртасида дўстлик ва тинчлик ўрнатилгонидан кейин (ғалаёнлар) кучайдики, эмди можаро оловини ўткир қилич зарбиси сўндирмоқдин бўлак илож йўқдур... Ўзаро бирлиқни муҳофаза этишчун Сиз (ўз) қўшинингиз сафидан тўпу қурооллар ила бир даста сафарбар этмоғингиз даркордур, токи ул тўра ҳамда исёнкор қабилалар илдизига болғатурсай"². Амирнинг хатига жавоб тариқасида Туркистон генерал-губернатори мустақиллик тарафдорларига қарши курашга ўнг минглик ҳарбий қўшин ва ўнта замбаракни жалб қилди. Бунга Бухоро амири Музаффар, Тўхтамиш иноқ ва Ёқуб қўшбегилар бошчилигидаги 10000 кишилик амирлик сарбозлари келиб қўшилди. Натижада мустамлакачилар ва маҳаллий малайларнинг мустақиллик тарафдорларига қарши шафқатсиз олиб борган уруши уларнинг ғалабаси билан тугади.

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Мангит султонлари тарихи ёки Бухоро ҳокимиятининг инқирози ("Шарқ юлдузи", 1993 йил. 5-6-сонлари).

² "Шарқ юлдузи", 1993 йил. 5-6-сонлар.

Ушлар мустақиллик тарафдорларига қарши курашни мустақиллик билан давом эттириб, уларни тубанликда, яхшилик билмасликда, оқ подшо ва унинг ўлкадаги вакиллари билан мусулмонларга кўрсатаётган ғамхўрлиги ва парварварлигининг қадрига етмасликда айблайдилар. Айниқса 1898 йилда бўлиб ўтган Анжуман қўзғолонидан сўнг авж олади. Жумладан, Туркистон илдоятининг газетасида эълон қилинган "Оме эшонлар билан бир мусулмоннинг мулоҳазаси" номли мақолада шундай дейилади: "подшоҳимиз ва ҳокимларимизни адолат ва раъитнавозликларидан ҳамма вақт осойишта туриб подшоҳимиз ҳазратларига ва бош ҳокимларимизга содиқ дил-и итоатларин изҳор айлаб оқ юзлик бўлиб турган бечора қадриларни аларнинг наздларинда шармсор ва сарнакун қилди. Агар ул оме эшон (Муҳаммад Али (Дукчи) — бу) Ғала илим бўлса эрди, бу фитнанинг шариятга мухолиф эканини билиб, бу тариқа улўф фасод ва гуноҳга шайқилмас эрди. Агар ул соҳиби ақл бўлса эрди мавжуд бўлган бу зиён ва фасоддан ман қилур эрди"¹. Мақола муаллифи ўз фикрини давом эттириб, Россия империяси билан давлат, бундай давлатнинг фуқароси бўлиш мусулмонлар учун катта бахт эканлиги, бундай буюк давлат тарабига қўшиб олинганларидан сўнг туркистонликларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида бўлган ўзгаришлар юз берганлиги чор ҳукуматининг ва унинг ўлкадаги ҳокимларининг фуқаропарварлик сиёсатининг маҳсули эканлиги ҳақида ёзди. "Инсоф назари билан қараганда, — дейди муаллиф, — маълум бўлсадиқим бурунги давлатдаги аҳволимизга қараганда алҳол бизларга ҳар ва жон ва миқдор тараққиёт ҳосил бўлгандир. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқда иморатларимиз бурунги иморатлардан олий-роқ ва яхшироқ ва таом ва хуроқларимиз бурунги таом ва хуроқлардан тозароқ ва лутфроқ ва либосларимиз бурунги либослардан оздароқ ва қимматбаҳороқ ва деҳқонларимиз бурунги деҳқонлардан ишлари каттароқ ва қўллари узун-роқ, ҳунарманд аҳли харфаларимиз бурунги ҳунарманд аҳли харфалардан яхши асбоб ва машиналар усули бирлан-ган ва ишлари осон ва ҳунарларида камолроқ ва бойлар ва тинч-ликларимиз бурунги бойлардан кўпроқ ва ҳам тутган ишлари бурунги бойлар ишларидан неча даражада улўфроқ

¹ Рассуждение мусульманина о неучих-ишанах (Туркистон илдоятининг газетаси. 1898 йил 20 июль).

ва бурунги замондаги бойлар либос ва хурокларидан бу замондаги камбағалларнинг либоси ва хуроклари ортиқ. Кучаларимиз ва бозорларимиз бурунги куча ва бозорлардан ҳамвор ва озодароқ ва катта йўлларимиз бурунги йўллардан текис ва ҳамвор. Ҳар бир фарсоҳ ерда яхши станциялар ва работлар ва саройлар бино бўлгани сабабидан осойишталик ва қароқчилар хавфидан иминроқ. Телеграммалар хосиятидан ҳар қандоғ узоқ ерлардан зарурат бўлганда бир-икки соат ичинда хабар олмоғимиз бўлмоғимиз осон ва оташ аробалар хосиятидан узоқ масофа машаққатлик ва кўп харажатлик йўлларимиз яқин ва осон ва ҳам кам харажат. Агар ўз шариятимизга мувофиқ ҳуқуқтаолого бандалик қиламиз десак ва ё илм ўқиймиз десак, мадрасаларимизнинг ва масжидларимизнинг эшиклари очиқ... Буларнинг ҳаммаси "райятпарвар ҳазрат император аъзамнинг" туркистонликлар ҳақидаги ғамхўрлиги маҳсулидир. Бундай "буюк неъмат"нинг қадрига етмаслик шундай "инсонпарвар" ҳукуматга қарши қўзғолон кўтармоқ фақат ақлсиз, нодон, оме кишиларнинг ишидир. Мақола муаллифи ўз сўзини якунлаб, император ҳазратларининг бу улуғ неъматларининг қадрига етмасдан қўзғолон кўтарганларни кескин қоралаб, уларга лавозим тошларини ёғдилади, туркистонликларни чор ҳукумати унинг ўлкадаги ҳокимларига итоат қилишга, чин дилдан хизмат қилишга, уларнинг ҳақларига дуо қилишга чақирди.

Ўнлар Андижон қўзғолони иштирокчиларини қоралаб билан чекланиб қолмасдан, уларга нисбатан кескин чоралар кўриш масаласини ўртага қўядилар. Бундан ташқари улар Андижонда содир бўлган "хунук" воқеалар учун чор ҳукуматидан ва унинг ўлкадаги вакилларида бутун Туркистон аҳолиси номидан кечирим сўраб, келажакда бундай воқеалар юз бермаслиги учун бутун имкониятларини ишга солажаклари ҳақида ваъдалар берадилар. Чунончи Туркистон генерал-губернатори лавозимига яқиндан тайинланган С. М. Духовскийни кутиб олишга бағишланган Тошкент шаҳрида ўтказилган учрашувда қози Муҳаммад Муҳиддинхўжа генерал-губернаторга мурожаат қилиб шундай дейди: "Бутун Тошкент аҳолиси номидан Сиз жаноб олийларини генерал-губернаторлик лавозимига тайинланганлигингиз ва бу ерга эсон-омон етиб келганингиз билан табриклаймиз ва қувонамиз. Сизнинг бу лавозимга тайинланганингиз ҳақидаги қувончли хабарни эшитиб, Сизнинг тўла хурсандчилик ва қувонч билан муборакбод этамини

дони умидда эдик. Лекин Андижонда юз берган қабиҳ
иш туфайли биз ҳаммамиз уятли ва хижолатли бир
аҳволдамиз. Шунга қарамасдан биз Тошкент аҳолиси
ўшамизнинг давлатпаноҳ императоримизга чин қалбдан со-
лиқдигимизни изҳор қиламиз ва ҳеч қачон бундай қабиҳ
ишга Сирдарё вилояти, айниқса биз Тошкент аҳолиси
оррача ҳам йўл қўймаслигимиз ҳақида Сиз жаноби олий-
ларига ваъда берамиз ва бизнинг ўлкамизга сизнинг эсон-
дон этиб келишингиз бутун аҳолининг тинчлиги, осойиш-
тилиги ва фаровонлигининг гарови бўлади деб худодан
натижо қиламиз"¹.

Юқорида баён қилинганлар шундан далолат берадики,
уларининг шахсий ва табақавий манфаатларини халқ,
миллат, Ватан манфаатларидан юқори қўйган, чор
ҳукуматининг малайлари маҳаллий бойлар, руҳонийлар,
майда амалдорларнинг вакилларидан иборат бўлган ўнгла-
р Урта Осиёда мустамлакачилик зулмини қўллаб-қувватлаш,
уш миллатдошлари ва диндошларини мавжуд тартибларга
пўйсундириш, эзиш, талаш, ўлканинг моддий ва маданий
бойликларини талон-торож қилишда чор маъмурлари би-
лан ҳамкорлик қилиш, уларга ёрдам кўрсатиш йўли билан
уларининг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётда тутган
мақселарини сақлаб қолиш, янги имтиёзларга эга бўлишни
мақсад қилиб қўйган эдилар. Ўнгла-р ўзларининг қабиҳ
мақсадлари йўлида халқини, миллатини, Ватанини сотди-
лар. Шунинг учун ҳам бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари
жараёнида уларнинг бир қисми ўлдирилди, уйлари ёнди-
рилди, мол-мулклари талон-торож қилинди. Феодал-клери-
кал мафкуранинг биринчи оқими — ўнгла-рдан фарқли
ўлароқ иккинчи оқим вакиллари — сўллар эса ўлкада чор
ҳукумати ва унинг вакиллари олиб борган босқинчилик,
мустамлакачилик, христианлаштириш ва руслаштириш си-
ёсатига кескин қарши чиқиб, ўз мамлакатлари, давлатлар-
нинг мустақиллиги учун амалий ва ғоявий кураш олиб
бордилар. Улар чор ҳукумати қўшинлари Урта Осиёга
қўжум бошлаган дастлабки онларданоқ чет эл босқинчила-
рига қарши кескин курашиш лозимлиги ҳақидаги ғояни
илгари сурган эдилар. Жумладан, 1853 йилда Оқ мачит
қалъасини қамал қилган чор қўшинларининг қўмондони,
генерал Перовскийнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифига

¹ Туркстанская туземная газета. 10 июня 1898 года.

қалъа ҳимоячилари шундай жавоб қайтарган эдилар: "Бидлар бир дона порох ва кўчада бир дона кесак қолгунча ҳамма қурооларимиз тамоман синиб битгунча курашимиз!"¹. Ҳақиқатан ҳам қалъа ҳимоячилари ўз ваъдаларини вафо қилиб, қаҳрамонларча жанг қилдилар. Уларнинг қаҳрамонликларига қатто босқинчи генерал Перовский ҳам тан берган эди. Ўзининг юқори бошлиқларга юборган ахборотида у шундай дсб ёзган эди: "Қалъанинг деворларида ва ички томонида қўмондон Муҳаммад Алининг ҳалок бўлишига қарамай, юзбоши Лапас бошчилигида ниҳоят катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамма ўзлари қасам ичганидек охириги дақиқагача имкони борича курашдилар"².

Феодал-клерикал мафкуранинг сўл қаноти вакиллари Ўрта Осиё шаҳарларини бирин-кетин босиб олаётган чор қўшинларига қарши маҳаллий халқларни бир жон, бир таш бўлиб курашга чорладилар, ўзлари бу курашга бошчилик қилдилар. Жумладан, чор қўшинлари Тошкент шаҳрига ҳужум қилиш арафасида бу ерда бўлган XIX асрнинг 40-йилларида қозоқ халқининг мустақиллик учун олиб борган курашига бошчилик қилган Содиқ Кенесар ули Қосимов тошкентликларни бир жон, бир таш бўлиб босқинчиларга қаршилик кўрсатишга, улар томонидан босиб олинган Чимкент, Туркистон, Авлиё-ота, Оқмачит қалъаларини озод қилиш учун курашишга чақиради. Аммо Тошкент ҳукмрон доираларига мансуб айрим гуруҳлар Қосимовнинг босқинчиларга қарши курашга ундовчи чақириқларига ишончсизлик билан қарадилар, у Тошкентда бутун ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи, ўз сулоласини ўрнатмоқчи деб шубҳа қилдилар. Бунинг оқибатида тошкентликларнинг ташкилий жиҳатдан бирлиги бир оз заифлашди, ҳимоячилар орасида маълум даражада иккиланган кайфияти пайдо бўлди. Бундан фойдаланган чор қўшинлари қўмондони генерал Черняев 1864 йилнинг кузида Тошкентга ҳужум бошлади. Лекин чор қўшинлари тошкентликларнинг қаттиқ қаршилигига учраб, орқага чекинишга мажбур бўлди. 1865 йилнинг баҳорида чор қўшинлари Тошкентга иккинчи марта ҳужум бошлаб, Ниёзбек қалъасини ишғол этдилар ва шаҳарни сув билан

¹ Кучирма олинди: *Зиёев Ҳ. Туркистон ва чоризм истилоси* (Мулоқот, 1991 йил., 3-сон, 40-бет).

² Кўчирма ўша жойдан олинди.

қийинлашчи бош ариқ Анҳорни бекитиб қўйдилар. Шаҳар қамали суvsиз қолди. Қамалда қолган Тошкент шаҳрида қийинчи озиқ-овқат, биринчи навбатда нон билан таъмин-чи қийинлашди. Тошкентликлар қийин аҳволда қолган шаҳар шайхонда, уларнинг илтимосига биноан ёрдамга етиб келган ўша вақтдаги Қўқон хони Алимқул шаҳарнинг қийин доиралари ва ҳимоячиларнинг йиғинида алангали-чи сўзлаб, тошкентликларни мустақиллик, дин, эътиқод ва душманга қарши курашга чақиради. Бундан қийинлашган тошкентликлар шаҳарни ҳимоя қилиш учун қийин имкониятларини ишга солиб, жангга киришдилар. Қийинлашган Алимқулнинг оғир ярадор бўлиб ҳалок бўлиши шаҳар ҳимоясига катта зарба бўлди. Ҳимоячилар орасида қийинлашдиқлик, қочоқлик, сотқинлик ҳоллари юз бера бош-чили. Тошкентликларнинг ёрдам сўраб Бухоро амири Музаффарга қилган мурожаати ҳам натижасиз қолди. Қийинлашқидан ҳеч қандай ёрдам ололмаган, узоқ давом этган қийинлаш туфайли қийин аҳволда қолган тошкентликларнинг қийин томонлама ўзларидан устун бўлган душманга таслим бўлишдан бошқа чоралари қолмади.

Қийинлаш манфаатларини ўйлаб мустамлакачилар малайига қийинлашган маҳаллий ҳукмрон доиралар вакилларининг хо-қийинлашдиқлик, сотқинлик йўлига ўтишлари туб аҳолининг уларга қийинлашган нафратини қўзғади. Аҳоли ўз ҳукмдорларидан қийинлашдиқлик босқинчиларига қарши кураш чораларини кўришни қийинлашдиқлик туриб талаб қилди. Душманга қарши курашишда қийинлашдиқлик қилганликлари, мамлакатни ҳимоя қилиш қийинлашдиқлик зарур чораларни ўз вақтида кўрмаганликлари учун қийинлашдиқлик ҳукмдорларга қарши халқ қўзғолон кўтарган қийинлашдиқлик ҳам бўлди. Бу қўзғолонларга ундовчилар, уларнинг қийинлашдиқликлар сифатида сўзлар майдонга чиқдилар. Жумла-қийинлашдиқлик, чор қўшинлари Самарқандни ишғол қилгандан сўнг Бухоро амири Музаффархоннинг ўз давлатининг мустақил-қийинлашдиқликни сақлаб қолиш ўрнига чор ҳукуматига таслим бўлиш, ҳар қандай шартларга рози бўлиб, сулҳ тузишга қийинлашдиқликдан хабардор бўлган халқ амирдан қандай қийинлашдиқлик урушни давом эттиришни талаб қилиб, қўзғолон кўтарди. Қўзғолондан саросимага тушган амир Музаффар қийинлашдиқлик билан маслаҳатлашиш мақсадида кенгаш чақиради. Қийинлашдиқликда сулҳ тузиш ёки босқинчиларга қарши урушни

Қайранг: История народов Узбекистана. Т. 2. Тошкент, изд. УССР, 1947, 213-бет.

давом эттириш масаласи муҳокама қилинади. Диндор Усмонбекнинг "Хонлик халқи урушни давом эттириш талаб этаётган бир пайтда кофирларга контрибуция (дон) тўлагандан кўра, бир томчи қон қолгунча уруш афзалроқдир", деган таклифи кенгаш қатнашчилари томонидан бир оғиздан маъқулланди. Чор қўшинлари урушни давом эттиришдан бошқа иложи қолмагани Музаффар ўз сарбозларига мурожаат қилади: "Сизлар муслмон фуқаролари! Сизларнинг заҳматларингизга раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонга бўлғай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши бизнинг учун унчалик катта йўқотиш эмас. Биз теурийлар билан динимиз, биз ўз еримизни қандай қилиб қайтариб олишга кўрсатиб қўямиз. Муслмонлар! Мен динимиз ва Ватанимиз учун муслмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига кофирлар кўз ўнгида намоён этишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба кутяпти. У жангдан сўнг сизлар қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашганимиз еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин."

Сўллар мустақиллик учун кураш ҳақидаги гояларини илгари суриш ва уларни маҳаллий халқлар орасида тарқатиш билан чегараланиб қолмасдан, бу гояларни амалга ошириш учун ўз имкониятлари доирасида бир неча йилларда қўқон хонлиги мустақиллиги учун олиб боришга кураш эди. Халқ қўзғолони тусини олган мустақиллик учун курашувчиларнинг асосий мақсади — собиқ Қўқон хонлиги бутун ҳудудида мустамлакачилик тартибларини барҳам бериш, халқ оммасини чет эл босқинчилари тўғрисида озод қилиш, чор қўшинлари томонидан босиб олинган шаҳар ва қишлоқларни хонлик таркибига қайтариш мустақил Қўқон хонлигини тиклаш эди. 1873 йили Қўқонда бошланган қўзғолон кейинчалик бутун Фарғона водийсига ёйилди. Мазкур қўзғолоннинг сабаблари ва мақсадлари ҳақида унинг раҳнамоларидан бири Абдураҳмон офтобачи шундай деб ёзган эди: "Худонинг иродаси билан, ярамас руслар (чор қўшинлари — Ж. Т.) муслмон шаҳарларини эгаллаб олди. Тошкент, Ўратепа, Самарқандда динимиз шулъасини ўчириб, эътиқодимизга пу

¹ Кўчирма олинди: Зиёев Ҳ. Чоризм истилоси. "Шарқ юлдузи", 1990 йил., 8-сон, 188-бет.

...қонинлар. Шу сабабли ҳам биз, барча мусулмон
...лари ўз хонимиздан муқаддас уруш бошлашни
...ни (Қўқон хони Худоёрхон назарда тутилаётир.—
...). Лекин у ҳақ йўл қолиб, ноҳақ йўлдан кетмоқда.
...лар билан тил бириктирган кўринади. Кўплаб совғалар
...дан ва рус подшосидан "муқаддас хон", деган ёрлиқ
...н олган. Шу сабабли бизнинг илтимосимиз ва мас-
...ларимизга қулоқ солмаяпти. У ўз юзини мусулмон-
...дан тескари ўгирди ва биздан йироқлашди. Шундан
...ни биз барча руҳонийлар йиғилишиб, ноқонуний ишлар-
...ни барчасини биргалашиб йўқ қилдик, собиқ хонимиз-
...ни патта ўғли Саид Муҳаммад Насриддинбекни хон этиб
...ни ўтқазиб, уни ўзимизнинг олий ҳукмдоримиз деб тан-
...ни, ҳар нарсага қодир худо ва унинг улуғ
...ларлари ва муқаддас уруш учун белни маҳкам
...ни. Бизнинг тарафимизга икки ёки уч лак (100.000
...). Одам йиғилади, биз ёшу қари диний урушни
...ни учун мажбурий деб биламиз, худонинг ёрдамига
...ни қилиб, худо хоҳласа кофир руслар билан бир киши
...нганча урушамиз: ҳақиқат ноҳақлик устидан ғалаба
...ни, бу ажабланарли эмас"¹.

Ҳуқоро амирлиги ҳудудида чор ҳукуматининг мустамла-
...лик зулмига барҳам бериш, амирликнинг мустақилли-
...ни тиклашга қаратилган илк уринишлардан бири 1873
...нинг ёзида юз берган эди. Ғузор, Шаҳрисабз, Қарши
...ларининг ҳукмрон доираларидан мустақиллик тараф-
...ни бўлганлари амир Музаффарнинг ўғли Абдумалик тўра
...рофига тўпланиб, Қуръони каримни ўртага қўйиб "Тўра-
...нинг узангиси ёнида жиҳодга отланиб, жонимизни қурбон
...лашга ҳозир нозирмиз", деб ўзаро битим туздилар. Шун-
...дан сўнг улар Ҳисор қабилалари, Шеробод қўнғиротлари,
Қарши ўзбеклари, эрсори (қабиласи) туркманларига мак-
...тублар ёзиб, жамики аҳли вилоятларни жиҳодга, тўранинг
қўли остига чорладилар. Барча вилоятлардан, (турли) қаби-
...лардан Ғузорга ғозийлар йиғилиб, тўрага қасам ичдилар.
Сон-саноксиз одамлар етиб келиб, қисқа фурсатда бир неча
тўп ясаб, зарур жиҳозлар тайёр қилиб қўйилди...

¹ Галузо П. Г. Туркестан-колония. (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии.) Ташкент, 1935. №7-88-бетлар. Дело канцелярии Туркестанского генерала-губернатора. №174, 1875 г. III парақ.

Қурол-яроғ ҳозирланиб, бир кўп ғозийлар тўплангач, (тўра тарафдорлари) ўша (яъни ўрис)ларга қарши мубориза (кураш) бошлаш мақсадида Ғузордан чиқиб, Шаҳрисабз орқали Самарқанд томон отландилар. Шаҳрисабз ҳокимлари тўрага пешвоз чиқиб, жамики лашкарлари-ю кенаслардан иборат ғозийлар тўра лашкарларига қўшилдилар¹. Кейинчалик исёнчиларга хитой-қипчоқ, қорақалпоқ қабилалари ва Самарқанд тожиклари қўшилдилар. Мустақиллик тарафдорлари томонидан Самарқанд шаҳри қамал қилинди. Шаҳарни бутунлай қўлга олиш, бу ерда ўрнатилган мустамлакачилар ҳукмронлигига барҳам бериш имконияти туғилди. Бундан маҳаллий сотқинлар туфайли хабар топган Туркистон генерал-губернатори Кауфман Каттақўрғонда турган ҳарбий қўшинни мустақиллик тарафдорларига қарши урушга жалб қилди. Қуролланиш жиҳатидан устун бўлган рус қўшинининг жангда қўли баланд келди. Мустақиллик учун курашчилар Самарқандни ташлаб, Шаҳрисабз сари йўл олишга мажбур бўлдилар.

Кучлар нисбатини, чор қўшинларининг қуролланиш жиҳатидан устунлигини ҳисобга олиб, сўлларнинг айрим вакиллари босқинчиларга вақтинчалик қаршилик кўрсатишни тўхтатиб, улар билан сулҳ битимини тузиш, кейинчалик куч тўплаб, яхшилаб қуролланиб, ўлкадаги барча мустақиллик тарафдорларини бирлаштириб, душманга қарши кураш ҳақидаги ғояни илгари сурдилар. Чунончи, Бухоро амирлигининг йирик мансабдорларидан бири — Раҳмонқулбий — парвоначи бу ҳақда шундай деган эди: "Оре, ҳозир сулҳ — яраш-жанжалдан афзалроқдер, инчунун, ўзбек лашкари шу вақтга қадар қўшини зўр бундоқ душманга рўбарў бўлмоғондур. Ҳар ишнинг ўз йўриғи бордур. Ўзбекларда насоролардаги каби восита, ҳимоя, қуроли яроғ йўқ, шу боис алар бир кўп муҳорабаларда қочмоқдан бўлак илож тополмағондурлар. Турфа мағлубиятга дучор бўлишиб, нақд анжому қуроли яроғда мосуво бўлмишдурлар. Эндида насоролар ила уруш-жанжал (бизларга) мағлубияту қоч-қочдан бўлак самара бермағай. Тадбири аёнга исбот чикора! Насоролар ила, не бўлса-бўлсин, сулҳу яраш борасинда музокарот юритайлук,

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Мангит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози ("Шарқ юлдузи", 1993. 3-4-сонлар, 140-бет).

тут бўлайлук ва айнаи чоғда воситаи қаршилик ҳам яроғи
вакил ҳозирлаб, чала, сони кам лашкаримизни диловар
қўриқлар ила бут қилиб, ҳарбий ҳаракатларга
қўйиланайлуқ"¹. Феодал-клерикал сиёсий-ҳуқуқий мафку-
расининг сўл қаноти вакиллари чор ҳукуматининг Ўрта
Асиёда олиб борган руслаштириш сиёсати билан боғлиқ
ахлоқсизлик, ғайритабиқ бу ерда ёйиладиган ахлоқсизлик, ҳаёсизлик,
фотишабозлик, ароқхўрлик каби иллатларни кескин қора-
лалар. 1898 йилда бўлиб ўтган Андижон қўзғолонининг
мақдоси Муҳаммад Али (Дукчи) эшон ўзининг маҳаллий
вакиллари мустамлакачиларга қарши курашга чорловчи
сўзларидан бирида шундай деган эди: "...русларнинг таъ-
сиридан соф мусулмончилик бузилмоқда; ҳақиқий мусул-
мон кишига бойлик ва қулайлик керак эмас, унга энг
аҳамият Қуръон ва шариатга сўзсиз бўйсунуш, риоя қилиш
барурдир". Тергов жараёнида ўзининг фикрларини янада
аниқлаштириб, чор маъмурларининг "Нега халқни
қўзғолонга чорладинг?" деган саволига у: "Россия импери-
яси Туркистонни босиб олгандан сўнг, бу ерда ахлоқсиз-
лик, фотишабозлик, ҳар хил ёмон ўйинлар, ароқхўрлик
вакил авж олиб кетганлиги, умуман шариат қоидалари оёқ-
таги қилинганлиги, ахлоқсизлик учига чиққан бу пайтда
ахлосподшо туркистонлик мусулмонларни ҳажга боришлари-
ни тақиқлагани сабабли халқ ўртасида маънавий инқироз-
нинг янада кучайганлиги, озод, ҳур Туркистоннинг озод-
лиги ҳар томонлама йўқ қилинганлиги каби сабаблар
ахлосподшони қўзғолонга олиб келди деб жавоб берган эди².

Қўзғолон қилишдан асосий мақсад, ўлкадаги чор
ҳукумати ва унинг вакилларининг ҳукмронлигига барҳам
бериш эди. Лекин Мадали эшон ва унинг издошлари
уларни кўзлаган мақсадга осонлик билан эришиш мумкин
эмаслиги, уларга қарши катта куч турганлигини тушунар-
дилар. Улар бу ишда шошмашошарлик қилмасдан пухта
тайёргарлик кўриш, катта куч тўплаб, мустамлакачиларга
қарши курашиш лозим деган фикрда эдилар. Уларнинг
мақсади шаҳарнинг туб аҳолисини оммавий тарзда
қўзғолонга жалб қилиш эди. 25 қирғиз йигити Мингтепага

¹ "Шарқ юлдузи", 1993 йил. 3-4-сонлар, 137-бет.

² А. Бердимуродов, Б. Матбобоев. Оқ подшонинг марҳамати ("ЭРК",
1992 йил, 13-19 май).

келиб, қўзғолон кўтаришга ундаганидан Мадали эшоннинг уларга қарата айтган сўзлари фикримизнинг далили бўлади: "Ҳали вақти эмас, биродарлар. Андак фурсат бир Таваққуф қилиб турунглари. Мен ўзим бош бўлиб, ҳамма биродарларни, билъакс, тамом шаҳар халқини ўзимизга бериб қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз. Ҳамма билан ҳужум қилиб, охири, бу Николай зулми остида қолмайми. Бир оз фурсат бор"¹. Шунинг ҳам алоҳида қайд қилинган жоиздирки, Мадали эшон ва унинг тарафдорларининг фикрича, қўзғолоннинг тўла ғалаба билан тугаши, ўлкада мустамлакачилар ҳукмронлигига бутунлай барҳам берилиши учун фақат андижонликларнинг қўзғолонда иштирок этиши кифоя қилмайди. Улар қўзғолон бутун ўлкада ёйилиб, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг аҳолиси ҳам қўзғолонга қўшилади деган умидда эдилар. Андижон қўзғолони тарихига оид манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1898 йил 11 май куни Мингтепада Мадали эшон уйини бўлиб ўтган 200 кишилик кенгашда қўзғолонга тайёргарлик ишлари ниҳоясига етказилмаганлиги, уни бошланган ҳали эрта эканлиги ҳақида фикрлар билдирилган. Қўзғолон раҳнамоси ҳам шундай фикрда бўлган. Аммо муллалар, сўфилар ва қаландарларнинг зудлик билан қўзғолонни бошлаш ҳақидаги қистовлари туфайли старларча тайёрланмаган ва зарур қурол-аслаҳага эга бўлмаган қўзғолончилар Андижон шаҳрига қараб йўл олдилар. Шошмашошарлик билан бошланган қўзғолон мағлубиятга учради.

Мадали эшон бошчилигидаги Андижон қўзғолонининг ҳам ва бошқа қўзғолонларнинг ҳам иштирокчиларининг орзуси ўз Ватанларининг озодлиги, мустақиллигини қўллаб қириштириш, мустамлакачилар томонидан маҳаллий халқларнинг поймол қилинган ҳақ-ҳуқуқларини, таҳқирланган урф-одатларини, расм-русмларини, миллий, диний қадриятларини тиклаш, туркистонликларнинг ўз мамлакатларининг моддий ва маданий бойликларининг ҳақиқий эгасига айлантириш, сиёсий ҳокимиятни маҳаллий халқлар вакиллари қўлига олиб бериш, бир неча асрлар давомида ижтимоий муносабатларни тартибга солиб келган шариат ва одат нормаларини тўла тиклаш, Туркистон ўлкасининг мустақил ривожланишига эришиш эди. Шу мақсад ва

¹ Ҳ. Содиқов. Туркистон: уч инқилоб даврида ("Фан ва турмуш" 1990 йил, 1-сон. 15-бет).

...амалга оширишнинг ягона тўғри йўли сифати-
Мадали эшон ва унинг тарафдорлари қуролли
...танлаган эдилар. Қўзғолон муваффақият билан
...тақдирда улар давлатни бошқаришнинг монар-
...хон ҳокимияти шаклини тиклаш ғоясини илгари
...эдилар. Қўзғолончиларнинг фикрича, хон
...туркистонликларнинг мустақил ривожланишини
...масаланинг мос келадиган давлатни бошқаришнинг қулай
...эди. Қўзғолончилар томонидан масаланинг бундай
...қўйилиши бежиз эмас. Бунинг объектив ва субъек-
...табдилари бор эди. Биринчидан, давлатни бошқариш-
...монархия, асосан мутлақ монархия, шакли бутун
...халқлари тарихида давлатни бошқаришнинг кенг
...шакли сифатида хизмат қилиб келган эди. Шу-
...ҳокимиятнинг бир киши қўлида тупланиши,
...мерос тариқасида авлоддан-авлодга ўтиши каби мо-
...шаклидаги давлатларга хос хусусиятлар, анъана-
...урф-одатлар Туркистонда чуқур илдиз отган бўлиб,
...оммаси онгига сингиб кетган эди. Иккинчидан,
...сардори, раҳнамоси бўлган Мадали эшоннинг
...ўзи хон бўлиш ёки ўзига яқин бўлган кишини
...қилиб кўтариш нияти ҳам йўқ эмас эди. Учинчидан,
...давридаги Туркистон шароитида давлатни бошқариш-
...бошқа шакллари, жумладан, республика шаклини
...ҳақидаги масалани қўйиш ўзини оқламас эди.
...бу ерда давлатни бошқаришнинг республика шак-
...ўрнатиш учун етарли шарт-шароитлар ҳали пишиб
...эди.

Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, XIX асрнинг охири-
...Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива
...мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган
...ислом байроғи остида олиб борилган эди.
...муносабат билан коммунистик мафкура ҳукмронлик
...«қизил империя» даврида бу қўзғолонлар кўпчилик
...қимматлари томонидан салбий баҳоланиб, реакцион
...сифатида қораланиб келинди¹. Фақат масалага
...хотин, ҳолисона ёндашган айрим муаллифларгина

¹ *См. Table. К 30-летию Андижанского восстания 1898 года.*
...и Средней Азии. Сб. I, Ташкент, изд. Правда Востока,
...30-бет; *Райжабов З. Ш.* О "Политическом Тракте" Ахмада
...Душанбе, 1976, 107-бет; *Иноят Х.* Против фальсификации
...победи Советской власти в Средней Азии и Казахстане,
...1976, "Узбекистон", 1976, 134-бет.

"ғазавот" шиори остида бўлиб ўтган қўзғолонларни миллий-озодлик ҳаракати сифатида ёритишга, уларни ижобий баҳолашга ҳаракат қилдилар. Ўрта Осиё халқларининг миллий-озодлик ҳаракати тарихининг илк тадқиқотчиларидан бири П. Галузо "Национально-освободительное движение в Средней Азии в эпоху завоевания русскими" номли мақоласида XIX асрнинг охири чорагида "ғазавот" шиори остида ўтган халқ қўзғолонлари ҳақида шундай деб ёзган эди: "Миллий-озодлик курашининг бу босқичида мазкур шиор (ғазавот шиори—Ж. Т.) сўзсиз инқилобий шиор бўлиб, Ўрта Осиё халқлари олдида турган икки вазифани: ўзларини руслардан ҳимоя этишни ва тарқатилган хонликлардан (қирғизлар ва қозоқлар, ҳатто уруғлар учун) капиталистик йўлдан мустақил, мустамлакачилардан бўйсунмасдан ривожланадиган ягона кучли мусулмон дини латини ёки бир неча давлатларни ташкил қилишни амалга оширади.

Кучлар нисбатини олганда ҳеч ҳам тенг эмас. Руслар ғалаба қилди. Жаҳон хўжалик тизимида Туркиянинг ўз тараққиёт йўлини мустақил ҳолда эмас, балки рус мустамлакаси ҳукмронлиги остида босиб ўтишни тўғри келди. Бу миллий-озодлик учун янги курашни келтириб чиқарди"¹.

XIX асрнинг охири чорагига келиб, хонликлар ва уруғлар ўртасидаги кураш ўрнини маҳаллий халқларнинг умумий душмани — мустамлакачиларга қарши кураш эгаллади. Умуман, моҳияти жиҳатидан реакцион бўлган дин учун муқаддас уруш ўша даврдаги Ўрта Осиё шароитида ижобий ҳодиса сифатида баҳоланмоғи лозим. Чунки биринчидан, қўзғолончиларнинг асосий мақсади мустамлакачилик зулмига барҳам бериш, маҳаллий халқларни озодликка чиқариш, уларнинг давлат мустақиллигини таъминлаш эди. Иккинчидан, қўзғолон раҳнамолари ва уларнинг издошларининг диний нуқтаи назардан туриб мустамлакачилик асорати иллатларини фожия қилиши, диний ғоялар билан суғорилган миллий озодлик ва мустақилликка ундовчи чақириқлари маҳаллий халқлар манфаатларига мос келар эди. Шунинг учун ҳам

¹ Галузо П. Национально-освободительное движение в Средней Азии в эпоху завоевания русскими (Революция в Средней Азии. Сб. Ташкент. изд. Правда Востока, 1929, 117-бет).

миллий мустақиллик курашининг раҳнамолари халқ ом-масининг маълум бир қисмини мустамлакачилик зулмига қарши қўзғолонларга жалб этишга муваффақ бўлдилар. Ўчинчидан, сиёсий-ҳуқуқий соҳада қўзғолончилар мустамлакачилар томонидан ўрнатилган дунёвий ҳокимиятга ва норматив ҳуқуқий актларга барҳам бериб, миллий исламий ҳокимиятни ўрнатиш ва шариат қонунларининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тўла амал қилиниши таъминлаш тарафдори эдилар. Агар масалага XIX асрнинг охириги чорагидаги Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида яшаган халқларнинг турмуш шартлари, тарзи, онги, ижтимоий ҳаётда диннинг тутган ўрни, шариат қонунларининг муҳим соҳаларидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солганлигини ҳисобга олган ҳолда ёндашилса, қўзғолончилар томонидан қўлланилган тактика тарихий нуқтаи назардан тўғри эди. Чунки ўша шароитда ислом дини Ўрта Осиё халқларининг умумий душман — мустамлакачиларга қарши курашга бирлаштирувчи муҳим омиллардан бири эди. У даврларда диний этиқод шахсий, табақавий, моддий манфаатлардан устун эди. Шунинг учун ҳам дин учун кураш "таъвоф" — ҳаёт-мамонт, келажак, озодлик, мустақиллик учун кураш тусини олган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, мустақиллик учун олиб борилган қўзғолонларда раҳнамолик қилган феодал-клерикал мафкуранинг сўл қаноти вакиллари ўзларининг шахсий ва табақавий манфаатларини ҳам ёддан чиқармаган эдилар. Улар мустақилликка эришгандан сўнг мустамлакачилик тартиблари жорий қилингунгача ўзлари эга бўлган ҳуқуқлари ва имтиёзларини тиклашни мақсад қилиб қўйган эдилар. Чунки улар келажакда ташкил этиладиган мустақил давлат органлари ва ҳуқуқий тарими ҳақида аниқ дастурга эга эмас эдилар. Бу ҳолат сўзларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари чекланганлигидан далолат беради. Лекин уларнинг қуроли қўзғолон йўли билан Ўрта Осиёда мустамлакачилик зулмига барҳам бериш, маҳаллий халқларнинг давлат мустақиллиги учун олиб борган ғоявий ва амалий кураши ижобий ва илғор ҳаракат эди. Бу ҳаракат чор ҳукуматининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати асосларига катта зарба берди, маҳаллий халқларнинг сиёсий онгининг ўсишига салмоқли таъсир кўрсатди.

3. Демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкура

XIX асрнинг 70-йилларидан эътиборан Ўрта Осиёда маърифатпарварлик номи билан тарихий адабиётларга кирган сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг янги оқими шаклланиб бошлади. Бу оқимнинг кўзга кўринган вакиллари С. Абдулғаффоров, Муқимий, Фурқат, А. Дониш, Бердақ ва бошқаларнинг асарларида ўлка меҳнаткашлари — деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорларнинг сиёсий-ҳуқуқий талаблари, истаклари, орзу-умидлари ўз аксини топган эди. Маърифатпарварлар меҳнаткашлар оммасининг манфаатларидан келиб чиқиб, Ўрта Осиёда юз берган сиёсий-ҳуқуқий ҳодисаларга, ўрнатилган тартибларга, давлат органларининг фаолиятига, маҳаллий аҳолининг ҳуқуқий ҳолатига ҳолисона баҳо беришга ҳаракат қиладилар. Улар мустамлакачилик зулмига, жамиятда тобора кучайиб бораётган зўравонлик, ҳақсизлик, адолатсизлик, инсон ҳуқуқларининг поймол қилинишига кескин қарши чиқадиладар ва ўз ватандошларини мустақилликка, озодликка олиб чиқиш йўлларини излайдилар.

XIX асрнинг 70-йилларидан эътиборан шаклланиб бошлаган маърифатпарварлик сиёсий-ҳуқуқий мафкураси ўз моҳияти ва мазмунига кўра демократик, яъни кенг халқ оммасининг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи мафкура эди. Унинг шаклланиши ва ривожланишига ўзбек, тожик ва қорақалпоқ халқларининг вакиллари катта ҳисса қўшдилар. Унда Ўрта Осиёда яшайдиган маҳаллий халқларнинг армонлари, орзу-умидлари ўз аксини топган эди.

Қуйида ана шу оқим вакилларида баъзиларининг фаолияти билан танишиб чиқайлик:

Сатторхон Абдулғаффоров — XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатида сезиларли из қолдирганлардан биридир. Сатторхон 1843 йилда Чимкентда имом оиласида туғилади. У дастлабки маълумотни бобосидан олади, 14 ёшида Тошкентдаги "Шукур-хон" мадрасасига ўқишга киради. Сатторхон 20 ёшида Чимкентда муфти лавозимига тайинланади. Кейинчалик у Чимкентда, Қўқонда қозилик қиладди. Чимкент ва Тошкент шаҳарларида ўқитувчи бўлиб ишлайди. 1883 йилдан бошлаб "Туркистон вилояти" газетасида таржимон, Туркистон ўқитувчилар семинариясида форс ва ўзбек тиллари бўйича репетитор-амалиётчи, Сирдарё вилояти бошқармаси қошидаги ер-солиқ комиссиясида таржимон бўлиб ишлайди. Сатторхон 1876 йилда Петербургда бўлиб ўтган III халқаро

Ориенталистлар қурултойида қатнашади ва маъруза қилади. Сатторхон ўзбек зиёлилари ичида биринчилардан бўлиб рус тилини мукаммал эгаллаган эди. У XII асрда ёзилган машҳур мусулмон ҳуқуқшунослиги рисоласи "Ал-Ҳидоя" ни араб тилидан рус тилига таржима қилишда фаол иштирок этади. Сатторхон Абдулғаффоров 1902 йилда Ташкентда вафот этади.

Сатторхон Абдулғаффоровнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари унинг "Қўқон хонлиги ички аҳволининг қисқача очерки", "Мусулмон эшонлари", "Билимни эгаллаш", "Туркистондаги эшонлар ва халқни ўз-ўзини бошқариши ҳақида мулоҳазалар", "Сатторхон мактублари" номли асарларида баён қилинган.

Сатторхон ўзининг "Қўқон хонлиги ички аҳволининг қисқача очерки" (1892) номли асарида Қўқон хонлигида ҳокимиятни ташкил қилиш ва амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб беради. Унинг таъкидлашича, хонликда ҳокимиятни ташкил этишнинг муҳим хусусияти чекланмаган олий ҳокимиятнинг яқка шахс — хон қўлида тўпланганлигидадир. Хон мамлакатининг мутлақ ҳокими бўлиб, халқнинг ҳаёти, мол-мулки, тақдири, давлатни бошқариш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва вазифасидан бўшатиш унинг хоҳиш-истагига боғлиқ эди. Вилоятларда ҳокимият беклар қўлида бўлиб, уларнинг ҳокимияти вилоят доирасида чексиз, ҳеч қандай норматив ҳуқуқий акт билан қатъий белгиланмаган эди. Бек ҳокимиятининг кучли ёки кучсизлиги қайси вилоятни бошқариши ва хон билан бўлган муносабати билан белгиланарди. Беклар ўз лавозимларига хонга қариндошлиги муносабати билан ёки кўп йиллик хонга кўрсатган алоҳида хизматлари эвазига эришарди.

Сатторхон Қўқон хонлиги давлат органлари тизимида авжига чиққан адолатсизлик, қонунсизлик, порахўрлик, бошбошдоқлик ва тартибсизлик, ахлоқий бузуқчилик каби иллатларни фош қилиб ташлайди. Сатторхон Қўқон хонлигининг асосий ожиз томонларидан бири сифатида мустақкам, мамлакат мудофаасини таъмин эта оладиган ҳарбий қўшиннинг йўқлигини кўрсатади. Мавжуд қўшин ҳам, унинг ёзишича, махсус тайёргарликка эга эмас, жуда ҳам ёмон қурулланган, етарли кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминланмаган эди. Бу оқибат натижада рус қўшинлари билан бўлган жангларда хонлик қўшинларининг мағлубиятга учрашига олиб келди.

Сатторхон Ўрта Осиё хонликлари ўртасида юз берган урушларни кескин қоралайди. Бу урушларнинг асосий

сабаби, унинг фикрича, хонларнинг шахсий манфиати ва ёки диний масалалар бўлиб, улар оқибат натижада мамлакатнинг вайронага айланиши, халқ аҳволининг оғирлашишига сабаб бўлар эди.

Сатторхон ўз даврининг мусулмон ҳуқуқи билимдонларидан бири бўлган. У шариат ва унинг шаклланиши ҳақида ўзининг мустақил фикрларини билдирган эди. Сатторхон ҳуқуқнинг икки шакли: ёзма қонунлар — шариат ва оғзаки қоидалар — одат ҳақида мулоҳаза юритади. Мутафаккирнинг ёзишича, маҳаллий одат қоидаларидан ушбу шариатга зид бўлмасагина ҳуқуқ манбаи сифатида фойдаланиш мумкин. Акс ҳолда судда ишни ҳал қилишда одат нормаларидан фойдаланиш мумкин эмас.

Шариат, Сатторхоннинг фикрича, Қуръонни тасвирлаш натижасида вужудга келган "мустақил қонунлар тўпламидир". Шариатнинг шаклланиши қарийб 500 йилдан даври ўз ичига олади. Шариатнинг шаклланишига бағдодлик, ҳиндистонлик ва Ўрта Осиёлик ҳуқуқшуносларнинг хизмати каттадир.

Сатторхон асарларида одил судлов ва уни амалга ошириш билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор берилган. Бу албатта бежиз эмас. Юқорида қайд қилинганидек, мусулмон ҳуқуқи асосларини мукаммал эгаллаган, бир неча йил муфти ва қози лавозимларида ишлаган Сатторхон бу соҳа билан яқиндан таниш эди. Мутафаккирнинг фикрича, одил судловни амалга ошириш давлат фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Одил судловни тўғри йўлга қўймасдан, суд органларини давр талаби даражасида ташкил этмасдан туриб, мамлакатда қатъий тартиб-интизом ўрнатиш мумкин эмас.

Суд органларини ташкил этиш, уларнинг фаолиятини амалга оширишнинг асосий қоидалари, Сатторхоннинг фикрича, давлат тузуми, бошқариш усули, халқнинг ҳуқуқлари ва турмуш тарзи билан белгиланади. Сийсий тузумнинг ва халқ турмуш тарзининг ўзгариши оқибат натижада суд тизимида ҳам ўзгаришлар қилишни тақозо этади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Сатторхон Қўқон хонлиги ва Туркистон ўлкасининг суд тизимларига нисбатан ўз муносабатини билдиради. Унинг фикрича, Қўқон хонлигида ташкил этилган суд органлари ва уларнинг фаолиятини амалга ошириш мавжуд давлат тузумига, давлатни бошқариш усулига ва аҳолининг турмуш тарзига мос келарди. Умуман олганда, хонликнинг суд тизимига нисбатан ижобий муносабат билдирган Сатторхон, унинг бир қатор камчиликларини ҳам кўрсатади. Бу камчиликлар мутафак-

нинг фикрича, жиноят ва фуқаролик ишларининг якка томонидан кўрилиб ҳал қилиниши, суд жараёнида қатнашмаслиги, суд ишларида иш юритишнинг тартиби қатъий жорий этилмаганлиги, ҳукм ёки қарордан норози бўлган тарафнинг шикоят аризасини қўриб чиқишнинг аниқ тартиби белгиланмаганлиги каби-
лар ани. Шунингдек, мутафаккир хонлик даврида кенг тарқалган жиноятчига нисбатан тан жазоси қўллашга, жиноятнинг айбини исботлаш учун қийнашга, адолатсиз жазо қўйишга қарши фикр билдиради¹.

Сатторхон чор ҳукумати томонидан амалга оширилган ислохотчилик, мустамлакачилик сиёсати оқибатида Туркистонда юз берган ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий ҳаётдаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда суд органларини ташкил этиш, уларнинг чиқарган ҳукм ёки қарорларини қайта кўриб чиқиш тартиби, судьялар фаолиятини назорат қилиш соҳаларида ўзгаришлар қилиш лозим, деган фикрнинг ўртага ташлайди. Унинг таъкидлашича, ўлкада тарқалган этилган суд органлари, уларда жорий қилинган иш тартиби халқ манфаатларига мос келмайди. Мавжуд суд тартибида амалда бўлган тартиб ва қоидалар турачилик, порахўрлик, мансабни суиистеъмол қилиш каби иллатларнинг чуқур илдиз отишига шароит яратади. Бунинг натижасида судга мурожаат қилган кишиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тартиби, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинади. Шунингдек, Сатторхон Туркистонда жорий қилинган қозиларни (халқ судьяларини) сайлаш тартибига нисбатан ҳам уларнинг салбий муносабатини билдиради. Унинг фикрича, биринчидан, ерли аҳоли қозиларни сайлаш учун етарли даражада сиёсий-ҳуқуқий онгга эга эмас эди. Иккинчидан, қозиларни сайлаб қўйиш тартибини жорий қилиш гуруҳбозликни, порахўрликни, қозиликка номзодлар ўртасидаги курашни кучайтиради. Учинчидан, бундай тартибни жорий қилиш суд органларининг айрим мулкдор ва амалдор кишиларга тобе бўлиб қолиши учун шароит яратади. Чунки сайловда кимнинг қозиликка сайланиши ана шу кишиларга боғлиқ. Қозилик лавозимига сайланган киши эса ўз мансабидан қолмаслик, яна шу мансабга қайта сайланиш учун уларнинг кўрсатмаларига биноан иш кўришга мажбур бўлади.

¹ Қаранг: Абдулгаффаров С. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими (Туркестанские ведомости. 1893 год 20 августа).

Қозиларни сайлаш тартибини аҳолиси сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан етук бўлган ўлкалардагина жорий қилиш мумкин. Сатторхоннинг таъкидлашича: "Сиёсий болалик ҳолатидан чиқмаган халқ сайлов неъматларидан фойдаланишга қодир эмас"¹.

Сатторхон Туркистон ўлкасида чор Россияси қонунлари асосида судлов ишларини амалга оширишни жорий қилишга ҳам қарши чиқади. Унинг ёзишича, ерли аҳоли бунга ҳали тайёр эмас эди: аҳоли давлат тили бўлган рус тилини билмас, Россия империясининг қонунлари, суд органлари тизими, судда иш кўриш тартиби, далиллар тўплаш ва уларни судга тақдим қилиш йўллари, юқори суд босқичларига мурожаат қилиш қоидалари билан таниш эмас эди. Россия империяси судлов тизимини Туркистонда жорий қилиш учун аввал маҳаллий аҳолини бунга тайёрлаш керак. Бу иш маълум бир вақтни, бир қатор тадбирлар чораларни амалга оширишни талаб қилади. Шунинг учун Сатторхоннинг фикрича, Туркистон ўлкасининг суд тизимида ўзгаришлар қилиш икки босқичда амалга оширилиши керак. Биринчи босқичда ўлканинг ижтимоий-сиёсий шароитидан ва халқларнинг турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда суд тизими ислоҳ қилиниши керак эди. Иккинчи босқичда суд тизимида сайлов тартибини жорий қилиш, Россия империяси қонунларига асосан ишларни кўриб ҳал қилишга ўтиш керак.

Биринчи босқичда, Сатторхоннинг ёзишича, Туркистон ўлкасининг суд тизимини ислоҳ қилиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши лозим: 1) Қозиларни тайинлаш ва мансабдан четлатиш ваколати вилоятларнинг олий маъмурларига берилиши; 2) адолатсиз ҳукм ёки қарор чиқарган қози ҳарбий губернатор томонидан интизомий жазога тортилиши тартиби жорий қилиниши; 3) қози томонидан чиқарилган қарордан норози аризани кўриб чиқиш учун ерли аҳоли вакиллари ва форс тилини биладиган рус миллатига мансуб раисдан иборат махсус коллегиял орган ташкил қилиниши; 4) иккинчи босқичда (коллегиял органнинг) очиқдан-очиқ адолатсиз қарорини ўлка бошлиғи (генерал-губернатори) томонидан бекор қилиниши тартиби жорий этилиши; 5) қозилар томонидан белгиланадиган жазолар ҳақида маҳаллий халқ тилидаги устав ишлаб чиқилиши керак².

¹ Записка Саттархана (Юридическая летопись. Т. 1. 1892, 75-76-бетлар).

² Қарапг: Записка Саттархана, 84-бет.

Сатторхоннинг фикрича, агар Туркистон ўлкасида ҳорида баён қилинган тарзда суд ислоҳоти ўтказилса, долатнинг тантана қилишига, ўзбошимчаликка, қонунсизликка барҳам бериш учун шароит туғилади, чор маъмурлари маҳаллий халқ ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Бу Сатторхоннинг ширин орзуларидан бошқа нарса эмас эди. Ушш шароитда бу орзуларнинг амалга ошиши учун ҳеч қандай кафолат йўқ эди. Зеро, чор маъмурларининг асосий мақсади ерли аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш эмас, балки уни талаш, хўрлаш, барча ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш, унинг меҳнати эвазига бойиш эди. Улар Сатторхон таклифларига биноан суд ислоҳотлари ўтказишда манфаатдор эмас эдилар.

Сатторхон Туркистонда чор ҳукуматининг ва унинг маъмурлари томонидан амалга оширилаётган мустамлакачилик сиёсатининг маҳаллий малайларига кескин қарши чиқади. Уларнинг ҳақиқий башарасини, ўз олдиларига қўйган, халқ манфаатларига зид мақсадларини фош қилади. Жумладан, ўзининг "Мусулмон эшонлари" номли асаринда Сатторхон маҳаллий руҳонийлар орасида салмоқли нуфузга эга бўлган эшонларни қаттиқ танқид остига олади. Маърифатпарварнинг ёзишича ғаразгўйлик, халқни алдаш, фирибгарлик эшонлар фаолиятининг асосий йўналишини ташкил қилади. Улар турли алдовлар билан авом халқни талаш эвазига бойлик орттиради. Сатторхон эшонларнинг ахлоқий бузуқлигини, мунофиқлигини аниқ мисоллар билан исботлаб беради.

Сатторхоннинг кўрсатишича, Туркистоннинг кундалик ижтимоий-сиёсий ҳаётида эшонлар салмоқли роль ўйнаганлар. Улар билан мансабдор шахслар, ҳатто хонлар, амирлар ҳисоблашишга мажбур бўлганлар. Эшонлар ўзларининг муридлари ёрдамида халқ оммаси орасида жамоатчилик фикрини туғдириш йўли билан қозиларни, водость бошлиқлари ва бошқа маҳаллий маъмурларни сайлашга катта таъсир кўрсатганлар. Эшонлар ўзларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мавқсидан фойдаланиб, жиноятчиларни ўз паноҳларига олганлар. Бу билан улар жиноятчиликнинг янада кўпайишига йўл очиб берганлар. Булар оқибат натижада меҳнаткаш халқ оммаси елкасига катта юк бўлиб тушди, унинг аҳволининг янада ёмонлашишига олиб келди.

Сатторхон ўзининг бир қатор мақолаларида рус халқи, унинг маданияти ва рус тили ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини баён қилади. Мутафаккир рус халқи ҳақида

шундай деб ёзади: "Биз рус халқи ёрдамида Ойрук халқлари билан алоқа ўрнатишимиз мумкин, бунинг натижасида умуминсоний ҳаёт ва илмий тараққиётнинг ширин рокчиларига айланамиз"¹. Рус тилини мукаммал эгаллаган Сатторхон ўз халқини бу тилни ўрганишга даъват этди, рус халқи билан ўзбек халқи ўртасида дўстликни мустаҳкамлашга чақиради.

Сатторхоннинг юқорида билдирган ижобий фикр-мулоҳазалари унинг чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини ҳам қўллаб-қувватлаганидан далолат бермайди, албатта. Тўғри, Сатторхон ўзининг айрим мақолаларида чор ҳукумати ва унинг баъзи маъмурлари ҳақида илмий сўзлар ҳам айтган, аниқроғи айтишга мажбур бўлган. Чунки унинг хизмат вазифаси шуни тақозо этар эди. Аммо у ҳеч қачон мустамлакачилик зулмини оқламаган, аксинча, ҳар қандай жабр-зулми, зўравонликни, ҳақсизлик, адолатсизликни қоралаган. Шуни айтиш керакки, Сатторхон ўзининг мақолаларини ўша даврда чор ҳукуматининг ва Туркистон генерал-губернаторлигининг расмий матбуот органларида эълон қилган. Ўз-ўзидан равшанки, Сатторхон бу органлар орқали очиқдан-очиқ мустамлакачилик сиёсатига қарши ўз фикрларини маълум қила олмаган, чунки Туркистонда бошқа матбуот органлари эса йўқ эди. Шунинг учун биз Сатторхон асарларининг умумий руҳидан келиб чиқиб, у чор ҳукуматининг Туркистонда олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатига қарши бўлган деган хулосага кела оламиз. Бу унинг маърифат, илм-фан ва уларнинг жамият тараққиётидаги роли ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларида ҳам яққол кўзга ташланади.

Сатторхон илм-фаннинг ижтимоий ҳаётдаги, иқтисоддаги, халқаро муносабатлардаги ролига алоҳида эътиборни жалб қилади. Ўрта Осиёлик бошқа маърифатпарварлар каби Сатторхон ўлканинг иқтисодий қолоқлиги, жамиятда ҳукм сураётган жабр-зулм, адолатсизлик, зўравонликнинг асосий сабаби сифатида халқнинг саводсизлиги, илм-фанни ривожлантиришга етарли эътибор берилмаслигини кўрсатади. Унинг фикрича, илм-фан ижтимоий тараққиётни белгиловчи асосий омилдир. Сатторхон Қўқон хонлигида ўқиш ва ўқитиш ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги, бу борада ҳукуматнинг ҳеч қандай ғамхўрлик қилмаганлиги, мактаб ва мадрасаларда тарих,

¹ Воспоминания одного чимкентского жителя (Туркестанская туземная газета. 1890 г., 14 мая).

тоғрифия каби фанларнинг ўқитилмаганлиги ҳақида афсусланиб ёзади. Маърифатпарвар Туркистонни қолоқликдан қутқариш ижтимоий ҳаётдаги иллатларга барҳам бериш учун, биринчи навбатда қилиниши лозим бўлган ширдардан бири аҳолини саводхон қилиш, илм-фанни ривожлантириш чораларини кўришдир деб комил ишонч билдиради.

Сатторхон илм-фанни ривожлантириш турли қабила-лар, уруғлар ва халқларни қайси динга сиғинишидан қатъи назар, бир-бирига яқинлаштиради, улар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатишга кўмаклашади деган ғояни илгари суради.

Муқимий. Ўзбекистонда маърифатпарварлик ижтимоий-иқтисодий фикрларининг шаклланиши ва ривожланишида салмоқли ҳисса қўшганлардан яна бири шоир, маърифатпарвар Муҳаммад Аминхўжа Муқимий 1850 йилда Қўқонда ҳунарманд оиласида туғилади. У бошланғич маълумотни мусулмон мактабида олади, кейин Қўқон ва Бухоро мадрисларида ўқийди. 1876 йилда Бухоро мадрасасини битириб, Қўқонга қайтади, бу ерда қурилиш маҳкамасида мириалик вазифасида, кейинчалик Сирдарё ёқасидаги Ўқжар паромидида паттачи бўлиб ишлайди. XIX асрнинг 80—90-йилларида Муқимий ўзбек адабиётида янги сатира мактабини яратади. Фурқат, Завқий, Муҳайиир, Нисбат, Нусрат, Зорий каби ижодкорлар шу мактабнинг фаол иштирокчилари эдилар. Муқимий 1903 йилда Қўқонда вафот этади.

Муқимий Туркистон ўлкасида биринчилардан бўлиб икки томонлама — миллий ва ижтимоий зулмга қарши сатира байроғини кўтарганлардан эди. Ўлкада Россия ҳукумронлигининг ўрнатилиши ободончиликка, фаровонликка, тараққиётга кенг йўл очди деб жар солаётган феодал-мафкура вакилларида фарқли ўлароқ ҳолда Муқимий миллий ва ижтимоий зулмнинг оқибатларини ўз асарларида холисона атрофлича кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унинг асарларида мустамлакачилар ва уларнинг маҳаллий малайлари зулми остида азоб чекаётган, инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган, ҳақ-ҳуқуқлари, қадр-қиммати, диний ва миллий ҳис-туйғулари қадриятлари поймол қилинган туб аҳоли меҳнаткашларининг аҳволи ҳаққоний қилинган.

Муқимий маҳаллий меҳнаткашларнинг тобора қашшоқлашишининг асосий сабаби бўлган чор ҳукуматининг Туркистонда амалга оширилаётган солиқ сиёсатиға кескин

қарши чиқади, бу сиёсатнинг бевосита ҳаётга таъбиқ қилин-
чилари бўлган мустамлакачи маъмурларни ва уларнинг
ерлик малайларини шафқатсиз танқид остига олиб, улар-
нинг солиқ йиғиш жараёнидаги кирдикорларини қи-
қилиб ташлайди, солиқ йиғувчиларни ўзбошимчилик
мансабни суниистъомол қилишда, таъмагирликда айбон

Ўзининг "Сайлов" номли шеърида Муқимий маҳаллий
бошқарув ва суд органларига ўтказиладиган сайловларни
асл моҳиятини фош этиб, уларнинг туркистонликларни
фаатига бутунлай зид эканлигини, халқни алдашини ба-
дан-бир йўли эканлигидан бошқа нарса эмаслигини, сай-
ловлар вақтида авжига чиқадиган таниш-билишчилик, ту-
руҳбозлик, тарафкашлик, порахўрлик каби иллатларнинг
авж олиши оқибат натижада халқ оммаси елкасига катта
юк бўлиб тушишини, бу сайловлардан мустамлакачи маъ-
мурлар ва маҳаллий амалдорларгина манфаатдор эканли-
гини кўрсатади.

Муқимий асарларида чор ҳукуматининг мустамлакачи-
лик сиёсатини ўлкада бекаму кўст амалга оширишда жам-
бозлик кўрсатаётган уезд бошлиқлари, волостнойлар, маъ-
бошилар, юзбошилар, элликбошилар шафқатсиз танқид
қилинади, уларнинг маҳаллий меҳнаткашлар оммаси ман-
фаатларига қарши қаратилган фаолиятлари фош қилинади.

Муқимий ўзи яшаган жамиятнинг манфаатлари бир си-
рига қарама-қарши гуруҳлар — бойлар ва камбағалларнинг
иборат эканлигини, ҳар қадамда камбағалларнинг ҳақ
ҳуқуқлари поймол қилинишини, мавжуд сиёсий-ҳуқуқий
институтларнинг мулкдорлар манфаатлари йўлида халқни
қилаётганлиги меҳнаткашларни турли йўллар билан татав-
давлат органларидаги амалдорларнинг асосий машғулоти
айланганлигини, барча муаммоларни ҳал қилишда пушқан
ҳал қилувчи роль ўйнашини кўрсатиб беради.

Шунингдек, унинг бир қатор асарларида ўз ватандош-
лари ва диндошларини эзишда, талашда мустамлакачи
маъмурлар билан ҳамкорлик қилаётган, ўзларининг
ҳомийларини қўллаб-қувватлаётган мусулмон руҳонийлари
танқид остига олинади, уларнинг икки юзламачилиги,
сотқинлиги, фирибгарлиги, мусулмонлар манфаатларига
қарши қаратилган фаолияти фош қилинади.

Ўрта Осиё маърифатпарварларидан биринчилар қатори-
да Муқимий ўлкага кириб келаётган капиталистик муно-
сабатлар билан боғлиқ бўлган мулккий тенгсизликнинг та-
бора чуқурлашуви, майда ҳунармандларнинг синиши, тенг-
сизлик каби иллатларнинг сабабларини очиб ташлаш
ҳаракат қилган эди. Маърифатпарвар маҳаллий халқлар

тобора қашшоқлашуви, тараққиётдан орқада қолиши, мамлакачи маъмурлар, капиталистлар ва маҳаллий бой-буржуаизмга маҳкум этилишининг асосий сабаби, мусулмонларнинг умумжаҳон илм-фан ва техника тараққиётига четда қолганлигидир деган хулосага келади.

Муқимийнинг фикрича, туркистонликларнинг қолоқ-қоронғи чиқиши жамиятдаги барча иллатларга, миллий ва ижтимоий зулмга барҳам бериши учун ягона тўғри йўл — бу уллада маориф ишларини тўғри йўлга қўйиш, саводсиз-ликни тугатиш, илм-фан тараққиёти учун кенг йўл очиб беришдир. Шунинг билан бир қаторда Муқимий туркистон-ликларнинг рус тилини ўрганиши, рус халқининг илғор маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлиши масалаларига алоҳида эътибор беради. Маърифатпарвар туркистон-ликлар жаҳон халқлари томонидан яратилган илғор маданиятдан, илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлмай туриб, мамлакатка чиқа олмайдилар, бахт-саодатга эриша олмай-дилар, деган ғояни илгари суради.

Фурқат. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек ижтимоий-сиёсий фикрининг ривожланишига катта ҳисса қўнган демократик маърифатпарварлик йўналишининг асосий сиймоси Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир.

1858 йилда Қўқон шаҳрида майда савдогар-қосиб оила-сида дунёга келди. Фурқат бошланғич маълумотни мусул-мон мактабида олди, кейин у мадрасада ўқиди. Унинг ўқитқаришининг шаклланишида Ҳофиз Шерозий, Фари-доннинг Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фу-қоний каби шоир, мутафаккирларнинг ижодлари муҳим роль ўйнади. Фурқат мадрасада ўқишни тугатиб, янги Маргилонда савдо ишлари билан шуғулланади, кейин Қўқонга қайтиб келади. Бу ерда у Муқимий, Завқий билан ўқинишади, улар билан адабий ҳамкорлик қилади. Кейин-чалик Фурқат Тошкент, Самарқанд шаҳарларида, Туркия, Ўзбекистон, Булғория, Миср, Арабистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда бўлади. Фурқат 1909 йилда Ёрқентда вафот қилди.

Жаҳоннинг турли мамлакатларида бўлган Фурқат уларнинг ижтимоий-сиёсий тузуми, маданияти, илм-фани, олимларининг турмуш тарзи, урф-одати, моддий аҳволини тинчқовлик билан кузатади. Бу кузатувлар оқибатида Фурқат жамият тараққиётини белгиловчи асосий омил маориф, илм-фандир деган хулосага келади. Ҳақиқатан ҳам қайси мамлакатнинг ҳукмдорлари ўз халқининг савод-

хонлигини ошириш йўлида ғамхўрлик қилса, илм-фаннинг ривожланиши учун тегишли шарт-шароитлар яратиниш зарураларини кўрса, бу мамлакат иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий тараққиётнинг юксак чуққилари сари илгарилаб бораверади, халқи тинч ва осойишта, роҳат-фароғатда ҳаёт кечиради. Аксинча, қайси мамлакатнинг ҳукмдорлари маориф, илм-фаннинг ривож топиши учун ғамхўрлик қилмаса, бу мамлакат барча соҳаларда қолоқлик ботқоқига ботади, унинг халқи қашшоқликка, миллий ва ижтимоий зулмга маҳкум этилади. Барча ижтимоий-сиёсий масалаларга юқорида баён қилинган нуқтаи назардан ёндашган Фурқат ижодий фаолиятининг бош мезонига айланган эди. У мана шу нуқтаи назардан ўзбек халқининг ўтмишини ҳозирги кунига баҳо беради, келажаги ҳақида ўз фикрларини билдиради.

Фурқат ўзбек халқининг иқтисодий жиҳатдан қолоқлиги, миллий ва ижтимоий зулм остида азоб чекаётганининг асосий сабаби мамлакат ҳукмдорларининг ўз вақтида маориф, илм-фан тараққиёти ҳақида ғамхўрлик қилмаганилигида деб билади: "бизни ўтган хонларимиз бу тариқа илм ва низомга қўшиш қилдирсалар эрди, то бу дам халқимиз кўп илмдан баҳраманд бўлур эрди"¹. Ўзининг бу фикрини "Гимназия" шеърисида янада кенгроқ қолда баён қилади:

"Эсизким, бизни ўтмиш хону беклар
Кечиб ишратда зойиъ субҳу шоми.
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш.
Ўзига хос этиб неча авоми.
Чу илму фазл элини тутмадилар.
Қилибон тарбиятда эҳтироми.
Ҳалол етгач қачон давлатларига,
Қилур торож молин ўз гуломи.
Чу илм аҳлига парво қилса эрди.
Бўлур эрдимути давлатга ҳоми.
Далили равшан ушбудурки, дермиз
Ҳукумат қушга ўхшар, илм доми".

Фурқат Туркистон халқларини миллий ва ижтимоий зулм сиртмоғида тутиб турган, уларни шафқатсиз эзаётган

¹ Бир хўқандлик толибул илмнинг хати (Туркистон вилоятининг газетаси. 1890 йил 11 апрель).

² *Фурқат*. Танланган асарлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 195-196-бетлар.

маданий бойлар, фабрикантлар, судхўрлар, муллалар, шайхонларни, давлат идораларидаги турли мансабдорларни таътиқ танқид остига олади, уларнинг ҳақиқий башарасини аниқ қилади.

Фурқатнинг фикрича, Ўрта Осиё халқларининг умум тарқишидан орқада қолганлигининг, бундай ачинарли ҳолатга тушганлигининг муҳим сабабларидан бири маданий ҳукмдорлар ўртасидаги бир неча асрлар давом этиб келган ўзаро урушлардир. Фурқатнинг таъкидлашича, мамлакат ва розолат ботқоғига ботган, қонхўр хонлар давомли гаразгўйлик мақсадида олиб борилган урушлар натижасида ҳеч қандай айби бўлмаган кишилар ҳаётдан кўз юмдилар, тинч аҳоли шафқатсиз таланди, қанчадан-қанча ўлаклар стим, аёллар бева қолдилар, қизларнинг ор-нонун топталди, мамлакат вайронага айлантирилди, халқ қулаглигида ишлаб чиқариш издан чиқди. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi натижасида бу ердаги урушларга барҳам берилди. Мамлакатда тинчлик, оқолиштилик ўрнатилди.

Фурқат фақат ўзаро фсодал урушларни қоралаш билан чекланиб қолмайди. Умуман урушларни, шу жумладан, мустамлакачилик урушларини кескин қоралайди ва уларнинг меҳнаткашлар аҳволининг янада ёмонлашишига, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий таназзулга йўл тутишига сабаб бўлишини кўрсатади. Фурқат мустамлакачилик кулмига қарши қаратилган миллий-озодлик ҳаракатини табиий, қонуний ҳол деб баҳолайди. Бу ҳаракатнинг ғалаба билан тугаши тарафдори сифатида майдонга чиқади.

Фурқат турли халқлар, миллатлар, диний гуруҳлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, уруш-жанжалларни қоралайди, диний эътиқоди, урф-одати, тили турлича бўлишидан қатъи назар халқлар, миллатлар ўртасида достлик, тинчлик, ҳамкорлик, ўзаро ҳурматга асосланган муносабатларнинг ўрнатилиши ва мустақамланишини талаб чиқади. Фурқат туркистонликларни Оврупо маданияти ва тилларини, биринчи навбатда, рус тилини ўрганишга, рус халқининг маданияти ва илм-фани ютуқларидан баҳраманд бўлишга чақиради: "...биз халқга Россия халқи билан бир ерда турмоқ ҳақ таоло иродаси бирлан бўлди. Анинг учун аларни расмларини яхши билмоқ бизларга зарур, чунки орамизда савдо ва бошқа тааллуқ

робиталар кўбдур"¹. "Анинг учун айтаманким одамизодга ҳар қандоғ илмни ўрганмоқ ўз фойдаси учун лозимдур. Ўз нафслари учун бўлмаса ҳам бошқа мусулмонларнинг ҳожати учун зарурдир. Агар бу хусусда Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизнинг халқни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур, балки умуман аҳли исломни ва ё махсусан тужжорларни низом ва қонун билиб, кундан-кунга ишлари ривожлик бўлуб, харид ва фурухтларидин соирулсон мустафид бўлмоқларини хоҳлайдур"².

Фурқат жамият тараққиётини белгилаб бсрувчи асосий омил — илм-фан ривожидир деган фикрни илгари суради:

Жаҳон равшан зиёи илмдандур,
Кўнгул софи сафои илмдандур.
Чирог улса агар ҳар ким қулида,
Хатар бўлмас қоронғуда йулида³.

Фурқат асарларида Туркистон ўлкасида маориф ишларини замон талаби даражасига кўтариш, ўқиш-ўқитишнинг илғор услубларини жорий қилиш, жаҳон халқлари тилларини ўрганиш, табиий фанларни ўқитиш чораларини кўриш, илғор мамлакатларда илм-фан, техника соҳаларида эришилган ютуқлардан фойдаланиш ҳақидаги фикрлар ўртага ташланган. Маърифатпарвар Туркистоннинг келажаги маориф ва илм-фаннинг ривожланиши билан боғлиқ деган ғояни илгари суради. Шоир ўлкада маориф, илм-фаннинг ривожланишига кенг йўл очилса, замонавий мактаблар ва бошқа билим масканлари ташкил этилиб, уларда маҳаллий миллат вакиллари ўқитилса, туб аҳолидан турли соҳалар бўйича мутахассислар тайёрланса, ишлаб чиқариш ривожланади, мўл-кўлчилик бўлади, мамлакат ривожланган мамлакатлар қаторига чиқади деб ишонч билдирди. Бу оқибат натижада миллий ва ижтимоий зулмга барҳам беришга замин тайёрлайди.

Дилшод. Ўзбек ва тожик халқларининг XIX асрдаги илғор ижтимоий-сиёсий фикрларининг ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган шоиралардан бири

¹ Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволияти, ўзи ёзгани (Туркистон вилоятининг газетаси, 1891 йил 15 июнь).

² Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг Истамбулдин ёзган мактуби (Туркистон вилоятининг газетаси. 1892 йил 14 апрель).

³ Фурқат. Танланган асарлар, 200-бет.

Дилшод Барно отиндир. Дилшод тахминан 1800-1801 йилда Ғуратеп (қадимги Истравшан) шаҳрида ўз даврининг илғор кишиси бўлган шоир оиласида туғилади. Ота-онасидан эрта жудо бўлган Дилшод бувиси қўлида тарбияланади. 1816 йилда Қўқон хони сарбозлари Дилшодни асир қилиб, хонлик пойтахтига олиб келадилар ва уни Умархонга тортиқ қиладилар. Лекин Дилшод тўғри сўзлиги учун саройдан ҳайдалади. Кейин Тошмуқум номли имомга турмушга чиқади. Дилшод дунёқарашларининг шаклланишига ўз даврининг саводхони бўлган қайнонасининг таъсири кучли бўлган эди. Дилшод қайнонаси томонидан ташкил этилган қизлар мактаби фаолиятини давом эттиradi. Бу ҳақда Дилшод шундай деб ёзади: "Ҳамдам ва ҳамсухбатларим зеҳни, соҳибназм қизлар бўлиб, эллик бир йил мактабдорлик қилдим. Мактабда доимо йигирма-ўттиз қиз таълим олар эдилар. Саккиз юз туқсон бир қизни саводли қилиб чиқардим. Булардан яқин тўртдан бир қисми таъби, назми бор шоира ва оқила қизлар эди"¹. Дилшод 1905 йилда Қўқонда вафот этади. Дилшоднинг асарлари инсонни улуғлаш, унинг ақл-заковатини, яратувчилик қобилиятини ва қудратини эътироф этиш руҳи билан суғорилган. Шоира ўз замонасида бутун оламнинг яратувчиси худо, бутун мавжудот, борлиқ унинг фаолиятининг маҳсулидир деган фикрга қарама-қарши ҳолда оламнинг яратувчиси инсон, тарих эса инсон фаолиятининг маҳсулидир деган ғояни илгари суради:

Одамлар бор учун яралди олам,
Оламни ясатиб турар шу одам.
Аввали бу олам эрди кам одам
Одамлар тўлдириди ани дамо-дам.
Бир гуруҳ дарёдин қоздилар анҳор,
Қаҳратон ўрнига бўлди навбаҳор,
Одамдин нур олди ҳар лайлу наҳор.
Тарихни ҳисобин топгон ҳам одам².

Шоира "Ўзимиз" радибли ғазалида "Мавқумотдин мовиволик ном таратган ўзимиз, ақлу хуш меҳнат била дунё яратган ўзимиз", деб таъкидлайди³.

¹ Дилшод Барно ва мероси адабий ў. Душанбе, "Дониш", 1970, 44-бет.

² Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеърятдан. Тошкент, 1981, 70-бет.

³ Ўша асар, 32-бет.

Дилшоднинг фикрича, жамият бойликлари, нону матлар худонинг мурувватининг маҳсули эмас, балки инсон яратувчилик фаолиятининг маҳсулидир, инсон қудратли яратувчи куч, унинг ақл-заковати, меҳнати ва файли олами ўзгартириш мумкин: "Ҳаётнинг кўрми тадбирдан инсон изланишлар олиб борди, биров деҳқонлик қилди, биров боғ парвариш этди, жамики нол-паст шундай кам-кам, секин-аста бино бўлди. Бу қудрат башарнинг кучи, қўли билан дарёю денгиз бино бўлди.

Яратувчи инсон, шоиранинг таъкидлашича, жамиятнинг олий иззат-ҳурматга лойиқ, унинг меҳнати қадрига эриши, ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши, эркин-озод турмуш кечириши учун барча шарт-шароитлар яратилиши керак. Лекин шоира мавжуд ҳаётда меҳнаткаш инсоннинг жабр-зулм, жаҳолат, зўравонлик, ҳақсизлик қурбони эканлигининг гувоҳи бўлган.

Дилшод ўзи яшаб ижод этган жамиятни ва унинг ўрнатилган ижтимоий тартибларни қаттиқ танқид қилиб, ўз даврида кенг тарқалган, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг турли соҳаларига чуқур илдиз отиб кетган вазиятларни фош қилиб ташлайди.

Дилшод асарларида ижтимоий тенгсизлик масаласи унинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий оқибатларини ҳимоя сона баён қилишга алоҳида ўрин ажратилган. Шунинг алоҳида қайд қилиш лозимки, мазкур муаммони тушунишда Дилшод ўзининг ўтмишдошлари ва кўпчилик замондошларига нисбатан фикрларини дадил илгари сурганлиги билан ажралиб туради. У асосан, феодал жамиятининг ижтимоий тузумини, ҳар бир ижтимоий гуруҳнинг жамият ҳаётидаги тутган ўрнини тўғри тушуниб етган эди. Дилшоднинг кўрсатишича, у яшаб ижод этган жамият аъзолари иккита йирик гуруҳга бўлинади: оч-яланғоч, муҳтожликда, жабр-зулм остида, ҳуқуқсизликда яшовчи ва кечаю-кундуз ишловчи меҳнаткашлар ва ўзгалар меҳнати эвазига роҳат-фароғатда ҳаёт кечирувчилар — бойлар, дин аҳллари, ҳокимият вакиллари.

Дилшод ўз асарларида жабр-зулм, ҳақсизлик, адолатсизликдан азоб чекаётган, оддий инсоний ҳуқуқлардан

Қаранг: М. Қодирова. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. Тошкент. "Фан", 1977, 74-бет.

қарум этилган меҳнаткашларнинг аянчли аҳволини ат-
фидица баён қилади, уларнинг манфаатлари ва ҳақ-
қўғларини изчиллик билан ҳимоя қилади. Шоира
меҳнаткаш халқ аҳволини қуйидагича баён қилади:

Кекса озгин, букчайган, бола-чақа ялангоч,
Қўл-оёқлар мисоли синчалак, ё қалдирғоч,
Уй ич ҳама меҳнатда, аммо ҳама қорин оч,
Барно буларга зид бўл, озгинг тарафдин ўт оч,
Қуйдурсун ҳаммасини мисли худо ургудай.

Меҳнаткашларнинг бундай аянчли аҳволга тушишининг
асосий сабабчилари, Дилшоднинг фикрича, бойлар, мулла-
лар, эшонлар, шайхлар, амирлар, хонлар, беклар ва бошқа
минсбдорлардир. Шунинг учун ҳам шоира ўз асарларида
феодал жамиятининг ҳукмрон доираларини аёвсиз танқид
қилишга олади, уларнинг кирдикорларини фош қилиб таш-
лайди, ҳукмдорларни адолатсизликда, зўравонликда,
басқинчиликда, талончиликда айблайди.

Дилшод феодал давлатининг ғоявий таъсир кўрсатиш
валифасини амалга оширишда ҳал қилувчи роль ўйновчи
дин арбобларининг ҳақиқий мақсадларини очиб ташлайди,
уларнинг фикру зикри, бутун фаолияти бойлар, хонлар ва
беклар ҳокимиятини мустаҳкамлашга, уларнинг меҳнат-
кашлар оммаси устидан ҳукмронлигини абадийлаштиришга
қаратилганлигини кўрсатиб беради. Шоира дин пешволари
уларининг ғараз мақсадларига эришишда исломдан уста-
лик билан фойдаланишини тушуниб стади. Буни биз шо-
иранинг қуйидаги сўзларида кўрамиз:

Дилда макру ҳийла, тилда дини ислом таъбири,
Қўлда тасбеҳу амалда жумру исён таъбири,
Тушда кўриб, ўнгида элга ситамлар таъбири,
Йўлда тўзон кўтариб горит ишини тазвири,
Ҳукмронликда разолат ҳукмига этгай амал.

Дилшод мусулмон ҳуқуқи, биринчи навбатда, унинг
асосий манбаи бўлган Қуръоннинг эзувчи синфлар вакил-
лари томонидан меҳнаткаш халқни эзиш, алдаш, итоатда
сиқлаш, бўйсундириш воситаси сифатида фойдаланилаётган-
ини алоҳида қайд қилади. Шоиранинг таъкидлашича,

¹ Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеърятидан, 68-бет.

² Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеърятидан, 67-бет.

ҳуқуқ ва унга асосланиб чиқариладиган ҳукм мулкдорлар манфаатини кўзлаб меҳнаткашлар манфаатига қарши қаратилган. Бу ҳақда шоира қуйидагича ёзади:

Қуръон сўзи, ислом кўзи фақат оғиздадур,
Бу замонда ризқу рўзи тўқ оғиздадур,
Бойларни мақсадига ҳукм, тулуқ оғиздадур¹.

Дилшод ижодида хотин-қизлар масаласига алоҳида эътибор берилган. Бу албатта бежиз эмас. Биринчидан, мазкур масалага алоҳида эътибор берилиши ўша даврда хотин-қизларнинг ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ бўлди, иккинчидан, шоиранинг ўзи хотин-қизлар вакиласи сифатида уларга нисбатан амалга оширилаётган ҳақсизлик, хўрлашлар, камситишлар азобини чекканлигидадир. Дилшод хотин-қизлар озод, эркин, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси бўлиши керак деган фикрда бўлган. Бунга эришишда хотин-қизларнинг ўзлари биринчи навбатда фаоллик кўрсатиши, ўз озодлиги учун ўзлари курашмоғи лозим:

Пардани очинг, чиройингиз кўрунсун эл аро,
Шамъи рухсорингиза куйсун кўруб парвоналар.
Куйлангиз озодлик мазмунида, сиз, беибо,
Тингласун Тошканд, Хўқанд, Хўжанд ҳам Фарғоналар².

Замонасининг ҳукмрон доираларини аёвсиз танқид қилиб, Дилшод зўравонлик, жабр-зулм, адолатсизлик абдан дий эмас деган хулосага келади.

Дилшоднинг таъкидлашича, халқ тақдири, мамлакат ободончилиги тўғрисида ғамхўрлик қилмайдиган зўравонлик, талончилик, босқинчиликни ўзининг кундалик ишига айлантирган шоҳ ҳокимияти бадийи, мустаҳкам бўла олмайди. Кибру ҳаво, фисқу ғафлат, жабру жафо, зулм, қонхўрлик "мамлакатни ҳам, салтанатни ҳам хароб қилади"³.

Жабр-зулм, зўравонлик ва адолатсизликка асосланган тузумга барҳам бериш йўллари тўғрисида Дилшод қатъий ва тўғри фикр билдиришдан узоқда. У бир жойда замонадан меҳр-шафқат кутса, иккинчи жойда эркинликка эри-

¹ Ўша асар. 65-бет.

² Ўша асар. 27-бет.

³ Дилшод. Танланган асарлар, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972, 91-бет.

пишининг йўли сифатида маърифатни, халқни саводхон қилишни кўрсатади. Шу билан бир қаторда шоиранинг айрим ғазалларида меҳнаткаш халқларни қўзғолонга ун-
дишга қаратилган ғояларни учратиш ҳам мумкин. Лекин бу ғоялар ҳали пишиб-стилмаган, очиқдан-очиқ халқни иккилобга чақиришга қаратилган ғоялар эмас эди.

Ўзаро феодал урушларнинг гувоҳи бўлган ва уларнинг аъжоб-уқубатларини бошидан кечирган Дилшод урушга кес-
кин қарши чиқади. Бу урушларнинг асосий айбдорлари —
шон, амирларни аёвсиз танқид қилади, уларнинг тубан
ниятларини фош қилиб ташлайди. Шоира ўзаро феодал
урушлари мамлакатнинг вайронага айланишига, жабр-
судмнинг кучайишига, меҳнаткаш халқ аҳволининг янада
ёмонлашишига олиб келишини атрофлича кўрсатиб беради.

У урушларга барҳам бериш, бутун ўлкада тинчлик
триатиш зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари суради ва мам-
лакат равнақи, халқ фаровонлигига тинчлик орқалигина
эришиш мумкин деган хулосага келади.

Дилшод ҳар қандай ирқий ва миллий камситишларни,
миллатлараро низомларни ва душманлик муносабатларни
кескин қоралайди.

У элатлар, халқлар ва миллатлар ўртасида дўстона
муносабатларни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш ғояларини ил-
гари суради. Дилшод ижодида Россияга муносабат масала-
сини алоҳида аҳамият берилган эди. XIX асрнинг иккинчи
ярмида яшаб ижод этган Ўрта Осиё халқларининг
бўнчилилик илғор мутафаккирлари каби Дилшод ҳам Росси-
яга нисбатан икки хил муносабатда бўлган. Бир томондан,
шоира чор ҳукуматининг босқинчилик, мустамлакачилик
сиёсатига қарши ўз норозилигини билдиради. Дилшод ўз
асарларида Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб
олиниши, ўлкада мустамлакачилик тартибларининг
ўрнатилиши натижасида маҳаллий халқлар
меҳнаткашларининг аҳволи янада ёмонлашганини, улар-
нинг икки томонлама зулм остида азоб чекаётганлигини,
мустамлака ҳокимият вакиллари томонидан маҳаллий
аҳолининг ҳуқуқлари поймол қилинаётганлигини атрофли-
ч баён қилади. Шоира Россия императорини адолатли,
халқпарвар, мусулмонларнинг ҳомийси сифатида кўрсат-
ишга ҳаракат қилаётган мустамлакачиларнинг маҳаллий
аълайларига кескин қарши чиқади. Дилшоднинг таъкидла-
шича, маҳаллий халқ рус подшосидан адолат кутган эди,
ҳаёт бунинг аксини кўрсатди, рус подшоси халқ манфаа-
тини ҳимоя қилиш, одил судловни таркиб топтириш

ўрнига, ўлкада адолатсизлик уругини сепди, халққа жабр-зулм ўтказиш йўлини тутди.

Иккинчи томондан, Дилшод чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг бу ерда юз берган ижобий ўзгаришларга ҳолисона баҳо беради. Шоиранинг ёзишича, Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган энг муҳим аҳамиятга эга бўлган ижобий ўзгариш — бу ўзаро феодал урушларига барҳам берилганлигидир. Шунингдек Дилшод Туркистон ўлкасининг иқтисодий ва маданий ҳаётида муаммоларнинг ҳоли-ҳаётига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берган ўзгаришларни ижобий баҳолайди. Дилшод келажакка ишонч билан қарайди. Унинг фикрича, келажакда жабр-зулм, зўравонлик, инсонни таҳқирлашга барҳам берилади ва жамиятда озодлик, тенглик, оқилоллик, энгиллик тантана қилади. Бунга эришишнинг муҳим шартларидан бири халқ орасида зиё тарқатиш, ўқиш-ўқитиш ишларини тўғри йўлга қўйиш, илм-фанни ривожлантиришдир, деб билади.

Аҳмад Дониш. Ўзбекистон ва Тожикистонда фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий фикрларнинг ривожланишига улкан ҳисса қўшган мутафаккир Аҳмад Махдум ибн Нохир Донишдир. Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухорода руҳоний оиласида таваллуд топади. Аҳмад бошланғич маълумотни мусулмонча мактабда олади, сўнг Бухородаги мадрасалардан бирида ўқишни давом эттиради. Мадрасада берилмаган билимлардан қониқмаган А. Дониш ўз устида мустақил ишлашга киришади. У айниқса, тарих, фалсафа, астрономия, математика, геометрия каби фанларни чуқур ўрганишга ҳаракат қилади. А. Дониш мадрасада ўқиб юрган йилларида хаттотлик сирларини мукаммал ўзлаштиришга муваффақ бўлади. У Шарқ мутафаккирлари, чунончи, Бедил асарларини кўчириш, шу йўл билан уларни халққа етказишга алоҳида эътибор беради. Кейинчалик А. Дониш Бухоро амири саройида хаттотлик, бош меъмор лавозимларида ишлайди. А. Дониш 1857, 1869, 1873-74 йилларда Бухоро амирлигининг элчилари қаторида Петербургда бўлади. А. Дониш бирмунча вақт қозилик, кутубхона мудири лавозимларида ишлайди, ҳаётининг сўнгги йилларида илмий иш билан шуғулланади. А. Дониш 1897 йилда Бухорода вафот этади.

А. Дониш ўз замонасининг энг илғор кишиларидан бири сифатида фаннинг турли соҳаларида самарали меҳнат қилган. Адабиёт, тарих, фалсафа ва табиий фанларга бағишланган бир неча ўнлаб асарлар А. Дониш қаламига

инсубдир. Мутафаккирнинг илмий меросида сиёсат, давлат ва ҳуқуқ масаласи алоҳида ўрин тутати. А. Донишнинг сиёсий ҳуқуқий қарашлари "Фаромушхона ҳақидаги ҳикоя" (1873), "Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақидаги рисола" (1875), "Фарзандларга васият, касб ва ҳунарнинг фойдалари ҳақида" (1877), "Бухоролик манғит амирларининг қисқача тарихи" (1895-97) номли асарларида баён қилинган.

А. Дониш Ўрта Осиёда XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган маърифатпарварлик сиёсий-ҳуқуқий мафкура-сининг асосчиларидан эди. А. Дониш Ўрта Осиё мутафаккирлари орасида биринчилардан бўлиб давлат ва ҳуқуққа инсон кўзи билан қараган мутафаккирдир. У янги давр Ойрупо мутафаккирларига ўхшаб давлат қонун-қоидаларининг илоҳият билан эмас, балки ақл билан боғлашга ҳаракат қилган. А. Донишнинг таъкидлашича: "Ақлу давлат бир-биридан ажралмас"¹. Бошқа бир жойда мутафаккир шундай деб ёзади: "Қайси салтанат — давлатнинг қоида ва қонунлари ақл тадбирига мослаштириб қурилмаган бўлса, ундай давлатдан ҳеч вақт яхшилик кўра олмайдилар"².

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, А. Донишнинг дунёқараши у яшаб ижод этган давр каби мураккаб ва қарама-қаршиликлардан холи эмасдир. У материалист ҳам, даҳрий ҳам бўлмаган, шу билан бир вақтда идеалистик ва диний мавқеда ҳам қатъий турмаган. Унинг асарларида идеалистик ва диний фикрлар билан бир қаторда даҳрийлик ғоялари, тарихийлик ва рационализм элементларини ҳам учратамиз.

А. Дониш асарларида ўша даврда ҳукмрон мафкура бўлган ислом ақидаларига қарама-қарши бўлган ғояларни ҳам илгари суради. А. Дониш инсон оламни билишга қодир деган фикрни илгари суради. Шунингдек, мутафаккир исломнинг ҳар бир инсоннинг тақдири олдиндан худо томонидан белгиланган, ҳар кимнинг насибасини худо бериши каби ғояларига ҳам қарама-қарши бўлган фикрларни билдирган.

Лекин А. Дониш ҳукмрон мафкурага зид бўлган фикрларни билдирган бўлса-да, у дин доирасидан чиқиб кета олмаган, том маънодаги даҳрий бўлмаган.

¹ А. Дониш. Наводирул вақое. Тошкент, "Фан", 1964, 137-бет.

² Ўша асар, 125-бет.

Ўрта Осиё маърифатпарварларидан биринчи бўлиб А. Дониш давлатнинг вужудга келишини мулк билан боғлашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, бир давлат ва ҳуқуқ бўлмаган. Уларнинг пайдо бўлиши ҳуқуқнинг, биринчи навбатда, ерга нисбатан ҳуқуқнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Давлат даврларда ерга нисбатан умумий эгалик қилинган. Кучли эгалик айрим халқларнинг бошқа халқлар ерларини олиши натижасида ерга нисбатан алоҳида эгалик мулки вужудга келган. А. Донишнинг ёзишича "Ерда даги барча халқлар бир-бирлари билан тенг ҳолда эгалари, барча тенг бўлиб олиб, улардан бир текисда фойдаланишлари лозимдур. Одам ато улгандан сўнг унинг ерлари бу ерларни мерос сифатида теппа-тенг бўлиб адолат билан улардан фойдаланганлар. Сўнгра замон ўтган сайин, халқлар ўзгарганлар; ўз қўлларидаги ерларни қайта қилмай, бир-бирларининг ерларини босиб олишга киришганлар... Инсоф қилиб ақл юритганда, ҳар ким ерига қаноат қилиши лозимдир. Кучлилар босиб олиб ерларини ўз эгаларига қайтарсинлар. Ҳар ким бу ишда бош тортар экан, одамгарчилик йўлида фарздурким, кучлилар ҳаммалари бир иттифоққа бирлашиб, унинг бурида ерга ишқаб, кучлидан кучсизнинг ҳаққини олиб берсинлар. Шундай бўлганда, инсонлар ўртасида уруш-таламлар бўлмай йўқолади. Подшоҳлар ўрталаридан душманларни кўтарилиб, қон тўкишлар тўхтади. Бунинг натижасида барча халқлар тинчлик билан муросада яшайдилар"¹

Лекин бунга қандай йўл ва воситалар орқали эришиш мумкин, деган саволга А. Дониш аниқ жавоб беролмади. Унинг қайд қилишича, ҳеч ким ўз мулкidan ихтиёри билан равишда воз кечмайди, мулкларни кишилар ўртасида тақсимлаш учун қон тўкишга тўғри келади. Аммо бу нотиҳам ўзини оқлайдими-йўқми маълум эмас.

А. Донишнинг фикрича, кишилар ўртасидаги мулкнинг тенгсизлик ўғирлик, талончилик ва босқинчилик каби шартларни келтириб чиқаради. Кишилар ўз мулкларини ўғирлар, қароқчилар, талончилар ва босқинчилардан ҳимоя қилиш мақсадида шартнома тузиш йўли билан давлатни ташкил қилганлар. Бу шартномага биноан подшоҳ ўз ёрдамчилари билан биргаликда фуқароларнинг ҳаёти ва мулкларини ҳимоя қилиш вазифасини ўз зиммасига олади.

¹ Наводирул вақое, 196-бет.

Фуқаролар эса, бундай хизмат эвазига ўз зиммаларига тоғлиқ солиқ тўлаш мажбуриятини оладилар.

Шундай қилиб, А. Донишнинг фикрича, давлат жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида кишилар томонидан ташкил этилган, ҳокимият подшоҳга худо томонидан берилган эмас, балки кишилар томонидан берилган. Шунинг учун ҳам давлатнинг асосий вазифаси ўз фуқаролари оидида ғамхўрлик қилишдир. Бу ғамхўрлик заминида бир қатор вазифалар турадики, бу вазифалар мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, суғориш иншоотлари, йўллар, кўприклар қуриш, ерларни суғориш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, маориф, фан ва техникани ривожлантириш, мактаблар ва бошқа ўқув юртлари ташкил қилиш кабилардан иборат.

А. Донишнинг давлат ҳокимияти ва унинг иқтисодий, ҳарбий қўшин ва халқ билан ўзаро алоқаси ҳақидаги фикрлари алоҳида диққатга сазовордир. Мутафаккирнинг таъкидлашича, ҳақиқий халқпарвар давлат ҳокимиятини ташкил қилиш учун вилоятларга бўлинган кишилар жамоатлари бўлиши керак. Бундан ташқари, бундай ҳокимиятни ташкил этиш учун мамлакат ободонлашган бўлиши, маълум миқдордаги ҳарбий қўшинга эга бўлиши лозим. Чунки ўларсиз давлатнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳеч бир ҳукмдор ҳарбий қўшинсиз ҳукмдор бўлиши мумкин эмас, қўшинни эса хазинасиз ташкил этиб бўлмайди. Агар мамлакат ободонлаштирилмаган бўлса, хазина тўплаш мумкин эмас. Мамлакатни ободонлаштириш тоғларнинг яқинлигига, сувнинг старли даражада бўлишига боғлиқ. Давлат ҳокимияти А. Донишнинг қайд қилишича, тахтда ўтирган кишига ўхшайди. Тахтни қуриш эса қуйидаги беш нарсадан мумкин эмас. Бу — адолат, ҳарбий қўшин, халқ, сув, хазина. Булар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг биттаси бўлмаса, бошқалари ҳам бўлмайди. Хазинасиз ҳарбий қўшинни сақлаш мумкин эмас. Қўшинсиз мамлакатни душмандан ҳимоя қилиб бўлмайди, сувсиз керакли моддий неъматларни етиштириш амри маҳол, моддий неъматларни етиштирувчи эса халқдир. Халқ учун яхши турмуш шароитини фақат адолатли ҳукмдорлар раҳбарлигидагина яратиш мумкин.

Фуқаронинг тинчлиги ва осойишталиги, А. Донишнинг фикрича, давлат бошлиғи ва бошқа мансабдор шахсларнинг адолатлилигига боғлиқ. Умуман адолат давлатни бошқаришнинг асосий қондаси бўлмоғи керак. Бундан ташқари, мутафаккир давлатни бошқаришда илм-фан ва

тажрибанинг катта аҳамиятга эга эканлигига алоҳида эътибор беради, илм-фанга, тажрибага таянган ва риоя қилган давлат бошлиғигина ўзига юклатилган вазифани бажара олади деб таъкидлайди: "Подшоҳ ўзининг инсофли ва адолатли бўлиши билан қаноат қилмасдан бутун давлат арбобларини, айниқса ўз атрофидаги хизматчиларни ҳақликка ва адолатликка ундасин. Уларнинг ҳар қандай зулмларига сукут қилмасин. Амалдор ҳам подшоҳ қилган зулмга сукут қилган бўлсалар қамқоқ бўладилар..." Адолатга асосланган ҳокимиятнинг натижаси таҳкам бўлади. "Агар давлат тартибларидан, салтанат тартибидан халқ норози бўлиб, ғалва кўтарар экан, подшоҳ хазина ҳам, лашкар ҳам сақлаб қололмайди. Агар халқ ундан рози бўлар экан, аниқ билсинки, ҳеч ким унга қарши бош кўтара олмайди. Агар кўтарса, тортиқ бўлади"¹.

Кундалик ҳаётда адолатсизлик, жабр-зулм, талончилик, тартибсизликларнинг гувоҳи бўлган А. Дониш, Бухоро амирлигининг давлат тузумини ислоҳ қилиш йўли билан бу иллатларга барҳам бериш, меҳнаткаш халқнинг аҳволини яхшилаш, мамлакат ободлигини таъмин этиш мумкин деган хулосага келади. Бухоро амирлигида ислоҳий ўтказиш ҳақидаги фикрларини маърифатпарвар ўзининг "Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақида рисола" сифатида баён қилади.

Рисолада Бухоро амирлигида таркиб топган давлат тузумидан кескин фарқ қилувчи, меҳнаткашларнинг турмушини яхшилашга қаратилган сиёсий-ҳуқуқий институтларнинг ташкил қилиш таклиф этилади. Рисолада давлат органларини ташкил қилиш, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётини ҳуқуқий тартибга солиш, мансабдор шахсларга қўйиладиган талаблар, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, уларнинг тайинлаш ва вазифасидан бўшатиш каби масалаларга алоҳида эътибор берилган.

Рисолада давлат бошлиғининг ҳуқуқ ва бурчларига катта ўрин берилган. А. Донишнинг таъкидлашича, давлат бошлиғи бўлиш ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли иш, чунки мамлакатнинг равнақи ва халқнинг осойишталиги кўп жиҳатдан унга боғлиқ. Давлат бошлиғи ўз зиммасига юклатилган вазифани илм-фанга, тажрибага таяниб, адолатга ва қонун-қоидаларга риоя қилгандагина адо этиши

¹ Наводирул вақое, 45—80-бетлар.

Амир ўз фаолиятини амалга оширишда ўнганга қатъий амал қилиши, чунончи, давлат бошлиғи билан манфаати билан боғлиқ иш юзасидан ҳукм қилишда ўзини бир оддий киши деб ҳисоблаши, ўзини ўрнида тасаввур қилиши, унга мурожаат қилиб қариларини кўп зориқтирмаслиги; у емоқ-ичмоққа, кийинчи қаноатли бўлиши, бировларнинг кўнглига қараб қариконуний иш қилмаслиги, халққа муомала қилишда қариконлик кўрсатиши, ҳар бир масалани ҳал қилишда катта-кичик демай инсоф ва адолат билан иш олиб бориши, олимлар билан маслаҳатлашиб иш тутиши, катта-кичик амалдорларнинг фаолиятини доим назорат қилиб бориши, такаббурчиликдан, бошқаларнинг менсимасликдан қайрилиши керак.

А. Дониш ҳукмрон мафкура анъаналари ва Бухородаги давлат қурилиши тажрибаларига қарама-қарши ҳолда давлат бошлиғининг ҳуқуқ ва бурчларини кўрсатиб ўтади. Давлат бошлиғига шикоят ва аризаларини ўз вақтида қилиб чиқиб тегишли қарор чиқариш, одил судлов ва амалдорлар фаолияти устидан назорат қилиш, фуқароларнинг мансабдорлар томонидан эзилиши ва таланишига қарши қўймаслик, халққа зулм ўтказувчи мансабдорларни амалбидан четлатиб ва уларни жазолаш, фуқароларнинг ҳақ ҳуқуқлари ва мулкларини ҳимоя қилиш, камбағалларга ва етим-есирларга ғамхўрлик қилиш, мамлакатни ободонлаштириш, унинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш тадбири чораларини кўриш, бошқа давлатлар билан дўстона муносабатларни ўрнатиш, кўприklar, медалар, суғориш иншоотлари қурилишига раҳбарлик қилиш каби вазифалар юклатилади.

Шунингдек, рисолада амирга берилган ҳуқуқлар, яъни кенгаш аъзоларини, бошқа мансабдор шахсларни, элчиларни тайинлаш ва мансабидан бўшатиш, қонунларнинг ижросини текшириш, кенгаш қарорларини тасдиқлаш, бошқа давлатнинг элчиларини қабул қилиш ҳуқуқлари ҳам келтирилган.

А. Донишнинг таъкидлашича, давлат ишлари халқ манфаати билан боғлиқ бўлгани учун давлат бошлиғи бошқалар билан маслаҳатлашмасдан, ўзбошимчалик билан ҳатта ўзи ҳал этиши мукин эмас. Шунинг учун рисолада А. Дониш давлат бошлиғи қошида маслаҳат органи бўлган махсус кенгаш ташкил этишни таклиф этади. Бу кенгаш аъзолари мамлакатдаги турли ижтимоий қатламлар вакиллариidan иборат бўлиб, амир томонидан тайинлаши ва

вазифасидан озод этилиши кўзда тутилган. Амир ва
илмли кишини бошлиқ қилиб тайинлайди. Кенга
ри вақти-вақти билан йиғилишиб, мамлакатни бо
тириш, фуқаролар манфаати билан боғлиқ мас
муҳокама қилади, давлатнинг даромад ва хара
текширади ва муҳокама қилинган масалалар бўй
гишли қарорлар қабул қилади. Агар давлат бо
гагининг қарорларига қўшилса, уни тасдиқлаши ва
татбиқ қилиш чорасини кўриши керак.

Бирор кишини у ёки бу лавозимга тайинлашда, А. 1-да
нишнинг таъкидлашича, давлат бошлиғи ўша кишининг
лимини, иқтидорини ва характерини ҳисобга олиши керак.
Шунингдек, мансабга тайинлашда қатъий изчилликка ри
қилинмоғи лозим. Ҳеч бир киши кичик лавозимлард
новдан ўтмасдан юқори мансабга тайинланмаслиғи керак

А. Дониш юқорида зикр этилган рисоласини Бухоро амири Музаффарга (1865—1885) тақдим қилади ва амирлик давлат тузумини унда баён қилинган фикрлар асосини ислоҳ қилишни маслаҳат беради. Бунга жавобан амир А. Донишни саройдан қувғун қилади ва таъқиб остига олади.

Наводирул вақос, 79-бет.

инглар сулоласи тарихини таҳлил қилиб, Бухоро амир-
лигининг ижтимоий-сиёсий тузумининг барча иллатларини
таъкидлаб ўтиш керакки, А. Донишнинг ижтимоий-сиёсий воқеа ва ҳодисаларга
таълиқланган барча асарлари амирликнинг ижтимоий-сиё-
сий тузумига нисбатан танқидий руҳ билан суғорилган.
Бу вироқлик манғит амирларининг қисқача тарихи" асари-
нинг мутафаккирнинг бошқа асарларидан фарқи шундаки,
бу рисолада алоҳида мансабдор шахслар ёки ижтимоий-си-
ёсий тузумнинг алоҳида соҳаларигина эмас, балки амир-
ликнинг бутун бошқариш тизими унинг ички ва ташқи
сиёсати, расмий мафкураси танқид остига олинади. Ризо-
лада кўрсатилишича жабр-зулм, зўравонлик, қонунсизлик,
инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, иззат-нафсини, эркинлигини
поймол қилиш, талончилик, босқинчилик ва ахлоқсизлик,
тўрчилик, сансалорлик, адолатсизлик, Бухоро амирлари
ва уларнинг амалдорлари Фаолиятининг мазмунини таш-
кил қилиб келган. Бу иллатлар йилдан-йилга, авлоддан-
авлодга ўтиб янада чуқурлашди, авжга чиқди.

А. Дониш меҳнаткашларни эзиш ва талашнинг, улар-
нинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилишнинг муҳим воситаси
булган суд органларининг кирдикорларини ҳам фош қила-
ди. Суд ишларини амалга оширувчилар ҳақида А. Дониш
шундай ёзади: "Қалам аҳлларининг энг юқори мансаблари
қозилик ва раисликдир. Замонга қаралса, бу икки ўринда
ҳам адолат билан иш олиб бориш мумкин эмасдир. Чунки
ҳар жойда қалам аҳли мансабларига сиёсий мансабдорлар
ҳукмрондирлар. Шариат ишлари шуларнинг хоҳишларига
қараб юргизилгач, зулм ва хиёнатсиз бўлиш ҳеч мумкин
эмасдир. Бундай мансабларда ўтирган қалам аҳли ҳукумат
проболарига, бойларга, чақимчи ва жосусларга хушомад
қилмасалар, жон сақлай олмайдилар. Шариат ҳукмини
юргизишда, фатво чиқаришда султоннинг хотирига
(хоҳишига — Ж. Т.) қараб иш қилмаслиқнинг иложи
йўқдир. Демак, қози ва раислар биринчи қадамларидаёқ
шариатни бузадилар, етимлар молига хиёнат қиладилар.
Буларнинг бутун қилган ишлари ҳаром-хариждан ҳеч
қачон холи бўлолмайди". А. Дониш асарларида феодал
давлатининг меҳнаткашларга мафкуравий таъсир кўрсатиш
вазифасини амалга оширувчи руҳонийларнинг халқ ман-
фаатларига қарши қаратилган фаолияти ҳар томонлама

¹ Наводирул вақое, 361-бет.

очиb ташланади, руҳонийлар билан давлат ва унинг оғир-
лари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирини қўлла-
қувватлашга қаратилган сўй-ҳаракатлари фош қилинади.
Руҳонийлар ҳақида шундай дейди: "Расуллиллоҳнинг
унинг саҳобаларининг таржимаи ҳолларини текшириб
қарасам, сўфилик суликлари уларга мувофиқ бўлиб чиқади.
Шунда билдимки, замонамизнинг уламо ва машойислари
тўғри йўлда эмас эканлар. Чунки мен уларнинг қилган
ишларига қарар эдим. Шунда шайхларнинг алдамчи, оғир
моларнинг порахўр эканликларини кўрар эдим".¹

А. Дониш Бухоро амирлигининг сиёсий тузумини таҳлил
таҳлил қилар экан, бу тузум ақлга ҳам, шариатга ҳам,
инсон табиатига ҳам тўғри келмайди, шунинг учун уни
ўзгартириш керак, деган хулосага келади. Бунинг учун
амир ҳокимиятига барҳам бериш керак. Ўзининг бу ҳақда
ги фикрини А. Дониш қуйидагича баён қилади: "Бизнинг
ҳукмдорлар — олий ҳазратлари деб аталмиш амир ва жа-
ноби олийлари деб аталувчи вазир "адашган ҳайвонлар"дан
бошқа нарса эмас, балки улардан ҳам баттардир. Шароитга
биноан уларни ҳокимиятдан четлатиш керак. Ҳеч ким
уларга бўйсунмаслиги лозим".²

А. Дониш асарларида Россияга, рус халқи ва унинг
маданиятига муносабат масаласига алоҳида ўрин ажратил-
ган. Бир томондан, А. Дониш ўзининг кўпчилик илгор
замондошларига ўхшаб, рус халқи ва унинг маданияти
ҳақида гапиради, ўз халқини рус халқи билан
дўстлашишга чақиради.

Иккинчи томондан, А. Дониш чор ҳукуматининг
босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатини кескин танқид
қилади. Маърифатпарварнинг ёзишича, чор
қўшинларининг Самарқандни босиб олиши ва унинг Рос-
сияга қўшиб олиниши натижасида меҳнаткаш халқнинг
аҳволи янада ёмонлашди. Чор Россиясининг маъмурлари
турли баҳоналар билан Бухорога тез-тез келадиган бўлиб
қолдилар. Бу олдиндан кўзда тутилмаган харажатларга
сабаб бўларди. Бухоро ҳукмдорлари чор маъмурларининг
кўнглини олиш мақсадида янада кўпроқ, янги-янги со-
лиқларни жорий қилардилар. Буни кўрган мустамлакачи-
лар янада фаоллашардилар, ҳар хил нарсаларни баҳона
қилиб, амир ва унинг амалдорларини айблашга уринарди-

¹ Уша асар, 359-бет.

² Дониш А. Путешествие из Бухари в Петербург, 258-259-бетлар.

Бухоро ҳукмдорлари эса бечора халққа нисбатан ўз
амини янада кучайтирардилар. Оқибат натижасида
қашшоқлашди, мамлакат вайронага айланди.

А. Донишнинг асарларида ҳуқуқ масаласига ҳам
қўйиш ҳақида ўша даврда Шарқда ҳукмрон бўлган таъ-
сиротга тубдан қарама-қарши бўлган фикрни илгари су-
ратди. А. Донишнинг ёзишича, "инсон кўнглидаги раҳмоний
қувватнинг амрини юзага чиқариш, шайтоний қувватнинг
қўли талабини тўсиш учун шариат қонунлари тузилгандир"¹.
Дониш қайда қайд қилинишича, "Қуръон оятларининг
қоидалари арабларнинг кўпчилигини ташкил этган бадавий
ақолиларнинг одат ва эътиқодларига кўра айтилган"².
Шундай қилиб, А. Донишнинг фикрича, ҳуқуқ Оллоҳ фа-
рҳатининг маҳсули эмас, балки инсон фаолиятининг
маҳсули, ижтимоий муносабатлар ифодасидир.

А. Донишнинг ёзишича, Бухоро амирлигида авжига
чиққан жабр-зулм, ўзбошимчалик ва зўравонликнинг асо-
сий сабабларидан бири давлат ишларининг қонун билан
қатъий тартибга солинмаганлигидир. "Ўзаро ёрдам ва мада-
нийлик тартиби ҳақида рисола"сида А. Дониш мамлакатда,
биринчи навбатда, давлат аппаратида мустаҳкам тартиб
ўрнатмасидан туриб халқ турмушини яхшилаш ва жамият
ривожланишини таъминлаш мумкин эмас, деб таъкидлайди.

Рисолада А. Дониш давлат, ҳокимият ва бошқарув ор-
ганларини ташкил этишни ҳуқуқий тартибга солишини
ёқлаб чиқади. Мамлакатда мустаҳкам тартибни жорий
қилиш учун энг аввало "салтанат тутиш ва давлат қуриш
ҳақида бир низомнома тузилиши, албатта лозимдир. Ўша
қонунга тўғри келмаган одамлар эса салтанат даргоҳига
киритилмайди".

А. Донишнинг фикрича, таъсис этилган қонун-қоидалар
ижроси таъминлангандагина, мамлакатда мустаҳкам тартиб
ўрнатиш мумкин. Шунинг учун у қонунларнинг ижросини
таъминлаш учун қатъий ва изчил назоратни жорий қилиш
керак, деган фикрни илгари суради. Бундай назоратни
амалга ошириш давлат бошлиғи зиммасига юклатилиши
лозим.

¹ Наводирул вақое. 328-бет.

² Ўша асар, 169-бет.

А. Дониш оила-никоҳ, жиноят, ҳалқаро соҳаларида ўз даври учун илғор бўлган бир қатор қонунларни илгари суради. Жумладан, мутафаккир халқларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини ўрнатиб, жазосини бекор қилиш, давлатлараро тинчлик алоқаларини мустаҳкамлашни ўртага қўяди.

Шоҳин. XIX асрнинг иккинчи ярмида тожик маданияти парварлик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланишида салмоқли ҳисса қўшган шоир — Шамсиддин Шоҳиндир. 1859 йилда Бухоро шаҳрида ўртаҳол руҳоний оилادا туғилди. Шамсиддин дастлабки маълумотни хусусий мактабда олди, сўнг Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиди. Мадрасани тугатгандан сўнг Бухородаги масжидлардан бирида имом бўлиб ишлади. 1880 йилларнинг урталарида Шоҳин амир девонхонаси бошлиғининг котиби лавозимини ишга қабул қилинади. Кейинчалик, у сарой шоири сифатида амирнинг хизматкорига айланади. Шоҳин 1894 йилда Қарши шаҳрида вафот этади.

Шоҳиннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг шаклланиши ва ривожланиши мураккаб ва зиддиятли вазиятда ўтди. Мутафаккирнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ривожланишини уч даврга бўлиш мумкин: биринчи даврда Шоҳин амирга бағишлаб қасидалар ёзади, қасидаларда унинг кўкларга кўтариб, энг қудратли адолатпарвар, халқпарвар давлат бошлиғи сифатида таърифлайди.

Иккинчи даврда Шоҳин донолик ва адолатпарварлик ғоялари билан суғорилган панд-насиҳатлар билан амирга таъсир кўрсатиш йўли билан мамлакатдаги ижтимоий тартибларни, ўзаро муносабатларни ўзгартириш, меҳнатқаш халқнинг аҳволини яхшилашга ҳаракат қилади.

Шоҳиннинг фикрича, ҳокимият шоҳга худо томондан берилган. Ҳокимиятдан у халқни эзиш, талаш, жабр-зулм ўтказиш воситаси сифатида эмас, балки адолат тантанасини таъминлаш ва халқни бахт-саодатга эриштириш қуролли сифатида фойдаланиши мумкин.

Шоҳнинг ким эканлигини белгиловчи асосий меъёр — унинг адолатлигидир. Подшоҳнинг адолатли эканлигининг унинг атрофидаги кишилар берган баҳога қараб эмас, балки халқ томонидан берилган баҳога қараб аниқлаш лозим. Фақат халқ томонидан адолатли деб тан олинган шоҳгина ҳақиқий ҳукмдор бўлиши мумкин¹.

¹ Қаранг: Шамсиддин Шоҳин, Избранные произведения. Душанбе, "Ирфон", 1987, 118-бет.

Шоҳининг фикрича, ҳокимиятни амалга ошириш до-
датли адолатлилиқ ва қонунийлиқ каби қоидаларга асос-
лан лозим. Бу қоидаларга тўла амал қилинмаётган
ҳокимиятни амалга оширишдан худо томонидан
қилинган мақсадга эришиб бўлмайди. Айнан мана шун-
дан Бухоро амирининг салтанати учун хосдир. Амир
қонуний зўрликка, адолатсизликка, қонунсизликка асос-
лан ҳокимиятдир. Бу худога ҳам, бандога ҳам аёндир.
Амаллаб Шоҳин мамлакатдаги адолатсизлик, жабр-
зулм, зўравонлик, халқнинг оғир аҳволининг сабаби, амир-
нинг шариат талабларига тўла риоя қилмаслиги ва худо
қарғатмаларини аниқ бажармаслиги, давлат бошлиғи атро-
фда йиғилган мулозимларнинг жоҳиллиги, уларнинг халқ
мунофаатларидан ўз манфаатларини устун қўйиши деган
сизиларга келади. Шунинг учун мутафаккир амирга панд-на-
ҳадлар қилиш йўли билан уни тўғри йўлга солиш мум-
кин деган умидда амирга шариат қонунларига оғишмай
амал қилиш, худо берган ҳокимиятдан адолат, яхшилик
қилиниши йўлида фойдаланиш, ўз атрофига билимдон ва
заҳмпарвар кишиларни тўплаш, улар билан мас-
лаҳалашиб, давлатни бошқариш лозимлиги ҳақидаги
сизиларни сингдиришга ҳаракат қилади. Бу уринишлар ал-
батта Шоҳинга жуда қимматга тушарди. Чунки амир ат-
рофидаги кишилар уни кўра олмас, шоирга қарши турли
бухтонлар ёғдирар эдилар.

Шоҳин ўзининг адолат, яхшилик, халқпарварлик
қилишини амалга ошириш мақсадида ўз қарашларининг
учинчи даврига хос бўлган маърифатли монархия ҳақидаги
фикрни илгари суради. Мутафаккирнинг маърифатли мо-
нархия ҳақидаги ғояси Бухорода асрлар давомида ҳукм
суриб келган шарқона бошқариш усулига қарама-қарши
қўйилган давлатни бошқариш шакли эди.

Шоҳин ёмонлик, зўравонлик, жабр-зулм, адолатсизлик
абдий эмаслигига, уларнинг ўрнини яхшилик, юксак ин-
соний ахлоқ-эзгулик, адолат, бахт-саодат эгаллаши муқар-
рарлигига тўла ишонади ва бунинг бирдан-бир йўли мам-
лакатда давлатни бошқаришнинг маърифатли монархия
шаклини жорий қилишдир, деб қайд қилади. Фақат ақл ва
адолат билан сиёсат юритувчи шоҳгина халқнинг бахт-са-
одатини ва мамлакатнинг тинч ҳаёт кечириши учун шарт-
шароит яратишга қодир¹. Шу нарсани алоҳида қайд қилиш

¹ Қаранг: Шамсиддин Шоҳин, 74-бет.

лозимки, бу мақсадга эришиш учун мутафаккирининг вазифалари: фуқарога адолатли бўлиши эҳтимол эмас. Бундай хислатлар барча мансабдор шахсларга жассамлашган бўлиши лозим.

Маърифатли монарх ва унинг мулозимларининг вазифалари: фуқарога адолатли, инсоний муносабат бўлиш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакатда тинчлик-осойишталик ўрнатиш, шаҳар ва қишлоқларни ободончилиги ҳақида ғамхўрлик қилиш, аҳолининг маданий даражасини кўтариш учун таълим бўлган тадбири чораларни амалга оширишдир.

Шоҳин шахснинг дахлсизлиги, эркинлиги биринчи нафбатда сўз эркинлиги ва фикрлаш эркинлигини, инсон ҳуқуқларини — хотин-қизларнинг эркак билан тенг ҳуқуқлилигини ҳимоя қилиб чиқади. Шоҳин кишилар орасида эгаллаб турган мавқеидан қатъи назар, табиатан тенгдир, шунинг учун улар ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий мамулаларда ҳам тенг бўлиши керак деган ғояни илгари сурган.

Шоҳин феодализм жамияти шароитида давлатнинг бошқаришнинг маърифатли монархия шаклини жорий қилиш мумкин эмаслигига ўз ҳаётининг сўнгги йиллари дағина ишонч ҳосил қилади ва бу даврда ёзилган асарларида амир ва унинг амалдорларини қаттиқ танқид остига олади, зўравонлик, адолатсизлик, қонунсизлик каби иллатларни кескин фош қилиб ташлайди. Ниҳоят, Шоҳин бу оламда адолатли қонун йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, деган қатъий хулосага келади¹.

Кунхўжа Иброҳим ўғли—Қорақалпоқ халқининг илгор ижтимоий-сиёсий фикрлари тарихида ўчмас из қолдирган шоир, мутафаккир. Кунхўжа (асл исми Жиёмурот) 1799 йилда камбағал оилада туғилади. У дастлабки маълумотини овул мактабида олади, сўнг Қорақум эшон мадрасасига кириб ўқийди. Ҳукмрон доираларнинг таъқиби туфайли Кунхўжа мадрасадан ва ватанидан кетишга мажбур бўлади. Қувғунга учраган Кунхўжа чўпонлар билан Қизилқум яйловларини кезади, бутун Хоразм воҳасинини пиёда айланиб чиқади. Бутун умри қувғунда кечган, Кунхўжа 1880 йилда вафот этади.

Умр бўйи қашшоқликда ҳаёт кечирган, ўзи каби қашшоқларнинг ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган Кунхўжа ўз асарларида меҳнаткаш халқнинг оғир, аянчли ҳаётини

¹ Ўша асар, 39-бет.

равшан баён қилишга, жабр-зулмнинг, адолатсизлик
зўравонликнинг сабабларини очиб бериш, бу иллатларга
қардам бериш йўллари қидиришга ҳаракат қилади.
Кунхўжа асарлари ўз замонасидан нолиш, ўзи яшаб ижод
қилган даврдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тартиблар ва
қоидаларни қўллаб-қувватловчи, ҳимоя қилувчиларга қарши
қаршилик, кескин танқид руҳи билан суғорилган.

Кунхўжа ўзининг "Ёронлар" номли асарида ўз даври-
нинг иллатларини фош қилиб ташлайди, ўз замонасини
нақтари замон, фуқаро манфаатларига мос келмайдиган,
нинг истиқболини таъмин эта олмайдиган замона деб
баърифлайди:

Замона терс келди, асло ўнги иуқ,
Дард дилга санчилди бўлиб минг бир ўқ.
Фуқаро йўллари гов билан тўсиқ,
Бошга шум замона тушди ёронлар¹.

Кунхўжанинг таъкидлашича, бу замона шундай замо-
наки, бунда халқ очликдан, жабр-зулмдан, зўравонликдан
дор қўқшайди, у қувонч, шодлик, бахт-саодат нима экан-
лигини билмайди, дарёларда сувлар оқмайди, ўлганларни
тириклар эсламайди, меҳнаткаш ўз ҳаққи-ҳуқуқини ҳимоя
қила олмайди, сотқинлик, ҳурматсизлик, адолатсизлик,
адамчилик авжига чиқди.

Кунхўжа ўзи яшаб ижод этган жамият аъзоларини икки
тирик гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ: золимлар — хонлар,
беклар, бойлар, муллалардан, иккинчи гуруҳ: фуқаро-
лар — чўпонлар, ўроқчилардан иборат.

Шоир ўз асарларида биринчи гуруҳга мансуб бўлган
кишиларни кескин танқид остига олади, уларнинг кирди-
корларини фош қилиб ташлайди. Мутафаккирнинг қайд
қилишича, хонлар, беклар ва бойларнинг роҳат-фароғатда
ҳаёт кечириши, сон-саноқсиз мол-дунёни ўз қўлларида
тўплаши, шоҳона қасрлар қуриши меҳнаткаш оммасини
талаш, шафқатсиз эзиш эвазига амалга оширилади. Жа-
фокаш халқнинг машаққатли меҳнатисиз давлат хазинаси-
ни тўлдиришни, бойлар, хонлар ва бекларнинг имтиёзли
шод-хуррам ҳаётини тасаввур қилиш мумкин эмас:

¹ Кунхўжа. Шеърлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1973, 5-бет.

Хазиналар тула олтин-ақчанинг,
 Ҳовли-жою ҳамда боғу-боғчанинг,
 Халқни сўраб турган хон ҳам подшонинг
 Кайфу ишратлари гариб эл билан.
 Марвариддан солган кўркам жойларнинг,
 Осмондаги ёруғ, нурли ойларнинг,
 Моли кўп, дунёда ғамсиз бойларнинг
 Шодликлари шўрлик, тутқун эл билан!

Зулм остида азоб чекаётган, таланган, ҳақ-ҳуқуқдан
 поймол қилинган, адолатсизлик, зўравонлик туфайли
 фиғони чексиз, ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имкони
 тидан маҳрум қилинган меҳнаткашлар оммасининг аниқ
 ҳаётини ҳар томонлама кўрсатиш масаласига Кунхўжа
 асарларида алоҳида аҳамият беради. Шоирнинг таъкидла-
 шича, меҳнаткаш халқ кечаю кундуз машаққатли меҳнат
 қилишига қарамасдан оч-яланғоч, ҳуқуқсиз, қашшоқ дунё
 кечиришга маҳкум этилган. Бу азобларга чидай олмаган
 халқ ўзи туғилиб ўсган юртидан бош олиб кетишга, ҳуқуқ
 бўлиб сотилишга мажбур. Меҳнаткашлар оммасининг оғир
 аҳволи, эрксиз турмуши шоирнинг "Кун қайда", "Ўроқчи-
 лар", "Оқ қамиш", "Чўпонлар" каби асарларида атрофича
 баён қилинган:

"Кун қайда":

Уроқ урдик, ёрлик ўтин, сой қаздик,
 Машоқ тердик, бойга барин тутқаздик,
 Гуллай сулиб, ёш умрни утказдик,
 Бу юришдан энди бизга кун қайда?
 Уроқ уриб, умр бўйи булдик қул,
 Тер тўксак ҳам тегмас булди чақа пул...²

"Ўроқчилар":

Кўп ишлайди, оз олади,
 Танда жони қийналади
 Ишга ипсиз бойланади
 Азоб тортар ўроқчилар³.

¹ Қорақалпоқ поэзиясининг антологияси. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958. 75-бет.
² Кунхўжа. Шеърлар, 22-бет.
³ Қорақалпоқ поэзиясининг антологияси, 76-бет.

Кунхўжа жамиятдаги барча иллатларнинг асосий айб-
 ғори золимлар — хон, беклар, бойлар деган қатъий
 қасдига келади. Шоирнинг фикрича, аслида адолат,
 ҳаққат, эзгулик, бахт-саодат ҳимоячиси бўлиши лозим
 бўлган хон, беклар, ҳокимлар, оқсоқоллар жабр-зулм,
 адолатсизлик, зўравонликни қўллаб-қувватловчи ва амал-
 қилиш олиб беришчи охирироқларга айланганлар. Кунхўжанинг таъкидла-
 шича, бу адолатсиз замонда золим хон ва бекларнинг
 қилиши чидаб бўлмас даражада авжига чиқди: улар шо-
 ирлар қўлидан қаламини тортиб олмоқдалар, чаёнга
 ташлаб халққа заҳар солмоқдалар, фуқаронинг ҳимоя-
 қилишидан фойдаланиб баттар эзмоқдалар. Шоирнинг
 фикрича, адолатсизлик, зўравонликка, жабр-зулмга асос-
 ланган тузум узоқ умр кечиришга ҳаққи йўқ, у тугати-
 лishi керак:

Битсин бу терс дунё сарсон, хор этди,
 Емакка, ичмакка элни зор этди,
 Зулмкор шоҳларни ҳукмдор этди,
 Шу сабаб дунёдан утдим армонда¹.

Кунхўжа бутун ҳокимиятни ўз қўлларида тўплаган
 хон ва бекларни кескин танқид қилади, уларнинг реак-
 цион сиёсатини фош қилиб ташлайди. Шоир хонни
 адолатсиз, золим ва халқ душмани деб атайти ва бундай
 давлат бошлиғи халқнинг ҳурмат-этиборига сазовор эмас,
 унга хизмат қилмаслик лозим, деган фикрни илгари
 сўради:

Бўлмади бечора халққа ҳеч ҳурмат,
 Подшоҳ эл-юртга этмади ҳиммат.
 Арзимас золимга қилмоқлик хизмат
 Ҳайф деган сузалар ҳақ келди ёронлар².

Мутафаккирнинг фикрича, халқ манфаатларини
 қўзламайдиган, адолатсиз, меҳнаткашни талайдиган ман-
 сибдорларнинг келажаги ҳам йўқ:

Сақламасдан виждон, ории,
 Талайверса халқнинг борин,

¹ Кунхўжа. Шеърлар, 16-бет.

² Кунхўжа. Шеърлар, 6-бет.

Тингламаса оху зорин,
Оқсоқоллар нега керак!
Икки ёқни тенг билмаса
Элга одиллик қилмаса,
Халқ билан ўйнаб-кулмаса,
Ҳоким тўра нега керак¹.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Кунхўжа унинг кўпчиликлари ўтмишдошлари ва замондошларидан фарқлиқлиги ўлароқ ҳолда ҳукмдорларни инсофга, адолатга чақирмайдигани, халқни озодликка чиқариш вазифасини маърифатли шоҳга юкламайди. Зўрликка асосланган хон ҳокимиятини яқдиллик билан фаол ҳаракат қилувчи халқ оммасининг барҳам бериши лозим деб ўйлайди:

Сўзларим фаҳм этинг, эй қадрдонлар,
Эчофат ёвдан ҳақ олинг бу онлар.
Жаннатдай ҳаётни кутган инсонлар,
Қўлга қўл берингиз, юринг ёронлар².

Шоирнинг фикрича бирлашиб, қатъият билан қилинган халқ ҳаракати озодликка олиб чиқадиган ягона тўғри йўлдир:

Мен айтган йўл ҳақли, асло туш эмас,
Қатъият мададкор бўлур ёронлар³.

Ажиниёз. Ўз даврининг илғор кишиси, шоири сифатида қорақалпоқ халқининг ижтимоий-сиёсий фикрлари тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлганлардан бири Ажиниёз Қусибой ўғлидир. У 1824 йилда ўртаҳол оилада дунёга келди. Ажиниёз бошланғич маълумотни она мактабида олди. Сўнг у Хивадаги Шерғози-хон мадрасасига кириб ўқиди. Мадрасани муваффақиятли тугатган Ажиниёз Охун унвонига сазовор бўлади. Шоир Ғарбий Қозоғистонда, Оренбургда, Ёйиқ (Урол)да бўлиб, у ерлардаги қозоқ, рус, бошқирд ва татар халқларининг турмуш тарзи, маданияти билан яқиндан танишади. У ҳаётининг кўп қисмини дарбадарликда, қашшоқликда ўтказган Ажиниёз 1878 йилда вафот этади.

¹ Қорақалпоқ поэзиясининг антологияси, 79-бет.

² Кунхўжа. Шеърлар, 5-бет.

³ Уша жойда.

Ажиниёз асарлари инсонпарварлик, демократизм, ва инсонпарварлик руҳи, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларга нисбатан танқидий муносабат билдирилган ғоялар билан бағъдорилган. Шоирнинг фикрича, инсон бутун мавжудотлар орасида энг улуғдир. Шунинг учун ҳам инсон эъзозга, шод-хуррам, тинч, фаровон ҳаёт кечиришга лойиқ. Барча ижтимоий-сиёсий қоидалар инсон бахт-саодати йўлида хизмат қилиши керак.

Ўз замонасининг ижтимоий-сиёсий тузуми, халқ оммасининг турмуш тарзи билан яқиндан таниш бўлган шоир кундалик турмушда кишиларнинг жабр-зулм, зўравонлик, талончилик, хор-зорлик, очлик-яланғочликда азоб чекаётганликларининг гувоҳи бўлади. Ажиниёз ўз асарларида ўз замонасига, фсодал жамиятининг ҳукмрон доираларига, ижтимоий-сиёсий тартибларига қарши ўз норозиликгини билдиради, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини, жамиятдаги иллатларни, адолатсизликни акс эттиради.

Ажиниёзнинг бир қатор асарларида шоир яшаб ижод қилган даврдаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар акс эттирилган. Жумладан, унинг "Бузатов" номли асарларида 1858—1859 йилларда бўлиб ўтган Бўзороқ қўзғолонининг ҳукмрон доиралар томонидан ваҳшийларча бостирилиши натижасида меҳнаткаш халқ бошига тушган кулфатлар, кишиларнинг таъқиб остига олиниши, болалар ва қизларнинг қулликка сотилиши, хунрезликлар туфайли қўзғолон иштирокчиларининг ўз она юртларидан кетишга мажбур бўлганликларини чуқур қайғу-алам билан баён қилади.

Шоирнинг фикрича, жамият аъзолари маълум бир шахслар — бошлиқлар томонидан бошқарилиши керак. Мутафаккир бошқарувчиларни (шоҳ, хонларни) икки гуруҳга бўлади: золимлар ва одиллар.

Ажиниёз золим давлат бошлиқларини қоралайди, уларни халқ душмани сифатида таърифлайди. Шоирнинг таъкидлашича, давлат бошлиғининг таянчи халқдир, ўз халқига зулм ўтказувчи султон (давлат бошлиғи) ўзи таллаб турган лавозимига мос келмайди: "Тахт устида турган жоҳил султонлар, бир бегча йўқ сўрар эли бўлмаса..."².

¹ Қаранг: Қорақалпоқ поэзиясининг антологияси, 80—81-бетлар.

² Ажиниёз Қусибой ўғли. Танланган шеърлар, Тошкент. Ҷилдибийнашр, 1962, 43-бет.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Ажиниёз давридаги золим шоҳларнинг мавжудлигини тақдир тақозоси деб билади ва ўзининг тақдиридан нафман эканлигини изҳор қилади. Шунинг билан бирга шoir золим шоҳлар ҳукмронлиги абадий бўлиши мумкин эмас, ўз халқи манфаати, бахт-саодати, келажаги йўлида анормат қилмайдиган ҳокимият албатта инқирозга йўл тутади, шунинг бошлиғи эса ўз бошидан жудо бўлади, деган фикрни илгари суради.

Ажиниёз келажакка ишонч билан қарайди, тинчлик, осойишталик, тенглик, шодлик, дўстлик, ғоялари тантана қилган жамият ҳақида орзу қилади. Шоирнинг фикрича бу жамият бошбошдоқликка асосланган жамият эмас, балки ўзаро ҳурмат-иззат, ҳамкорлик, қардошлиқ, дўстлик, инсонийлик, адолат, тартиб, интизом ғоялари тантана қилган жамият бўлади. Бундай жамият меҳнаткаш халқ яйраб яшайдиган жамият бўлиб, уни бошқариш одил, саховатли бошлиққа ишониб топширилади, моғи лозим. Фақат шундай кишигина жамиятда осойишталик, ҳамжиҳатлик, бирликни таъмин этиши мумкин. "Одил одам бош бўлмаса юрт бўлмас, ҳар кимнинг хайри саховати бўлмас...".

Бердақ. Қорақалпоқ халқининг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги илғор ижтимоий-сиёсий фикрлари қорақалпоқ адабиётининг асосчиси, демократ шоир-мутафаккир Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ ижодида ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Бердақ 1872 йилда Орқал денгизи соҳилидаги Мўйноққа яқин бўлган овуллардан бирида камбағал балиқчи оиласида туғилади. У ўн ёшида онасидан, кейинроқ отасидан айрилади. Бердақ дастлабки маълумотни овул мактабида олади. Ота-онасидан эрта жудо бўлган Бердимурод овул подасини боқиб ҳаст кечирази. Кейинчалик Хивадаги Қорақум мадрасасига кириб ўқиди. Лекин у мадрасани тугаллашга муваффақ бўлмади. Бунга, бир томондан, моддий етишмовчилик, иккинчи томондан, танқидий руҳда ёзилган шеърлари

¹ Қаранг: Антология каракалпакской поэзии. Тошкент. изд. Худож. лит. 1968, 202-бет.

² Ажиниёз Қусибой ўғли. Танланган шеърлар. 44-бет.

учун уни таъқиб остига олиниши сабаб бўлди. Бердақ Алишер Навоий, Фузулий, Махтумқули ва Кунхўжаларнинг асарларини қунт билан ўрганди, уларнинг илғор ғояларидан илҳомланди. Шоир ўзининг бутун онгли ҳаётини меҳнаткаш халқ орасида қашшоқликда ўтказди, қўлига дўмбира олиб, ўз шеърларини эл орасида куйлади. Бердақ 1900 йилда вафот этади.

Бердақ асарларида қорақалпоқ халқининг аянчли аҳволи, азобу уқубатлари, ғаму изтироблари, орзу-умидлари, асрий тилаклари ўз ифодасини топди. Шоир асарлари тенглик, озодлик, тинчлик, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. У ижтимоий-сиёсий муносабатларга, тартибларга, тарихий, сиёсий воқеаларга, давлат ва унинг амалга ошираётган сиёсатига баҳо беришда ана шу умуминсоний ғоялар нуқтаи назаридан ёндашади, ана шу мезонлардан келиб чиқиб мавжуд тузум, ижтимоий-сиёсий қонунларини кескин танқид остига олади, уларни ўзгартириш, меҳнаткашлар ўз озодлиги йўлида фаол ҳаракат қилиши лозим деган фикрни илгари суради.

Бердақ ижодий меросининг асосини меҳнаткаш халқнинг аянчли ҳаётини холисона ёритиш ташкил қилади. Мана шу муносабат билан ўзи яшаб ижод этган замонани кескин қоралайди ва бу замонга золимлик, талончилик, зўравонлик, босқинчилик, жабр-зулм, очлик-яланғочлик, қайғу-ҳасрат, ҳақсизлик-адолатсизлик, жаҳолат, ғам-алам авжига чиққан замонадир, дейди.

Ўзининг бир қатор асарларида шоир замонанинг бу иллатлари меҳнаткаш халқ бошига тушган мусибат, бахтсизлик, кулфат бўлса, жамиятнинг ҳукмрон доиралари учун эса бойиш, тўкин-сочинликда, роҳат-фароғатда ҳаёт кечириш манбаидир деган ғояни илгари суради.

Ўз халқининг тарихини ўрганган, ўзи яшаб ижод этган даврдаги ижтимоий муносабатларни зийраклик билан кузатган Бердақ: "Қорақалпоқ халқ бўлгандан, бир халқ атоғин олгандан, ҳақ таоло йўл солгандан сира тенглик олган эмас". "Тенглик топмай хўрлик билан, кунлар кўриб торлик билан, халқ ҳайдовда юрган экан" деган хулосага келади.

¹ Бердақ. Сайланма. Шеърлар ва достон. Тошкент. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 9, 108-бетлар.

Бизнинг фикримизча, Бердақ фақат иқтисодий маънодаги тенгсизликни назарда тутмасдан, уни кенг маънода — ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий, халқаро маънода тушуниган... Буни унинг жамиятдаги ижтимоий муносабатлар, турли табақалар, хон ва бекларнинг амалга оширатган сиёсати ҳақидаги қарашларини акс эттирувчи "Бўлган эмас", "Бу замон", "Солиқ" каби асарларида ҳам кўришимиз мумкин.

Маълумки, Шарқ халқлари, айниқса мусулмон халқлари ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихида хотин-қизларга бўлган муносабат масаласи алоҳида аҳамиятга молик масалалар. Бу албатта фавқулодда ҳол эмас. Бунинг ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий ва ғоявий асослари бор. Булар хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги иштирокининг чекланганлиги, ҳуқуқсизлиги, дин пешволарининг уларга муносабати (албатта салбий муносабати). Ўз даврининг иборати киши бўлган Бердақ хотин-қизларга муносабат, уларнинг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳолати масаласига алоҳида эътибор беради. Шоир ўзининг "Бу замон", "Келин", "Азимоқ пошшо" каби асарларида хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлигини, ор-номусининг ваҳшийларча поймол қилинишини қаттиқ қоралаш билан бирга, бу ноҳақликлар ва ёвузликларининг асосий сабабчилари — хон, беклар, шарият қонунлари ва уларнинг ҳомийларига қарши ўзининг кескин норозилигини баён қилади: "Қизлар-жувонлар тенги билан юролмас, кулиб-яйраб, ёшлик даврини суролмас, қоронғу қоплаган қайғу бу замон"¹.

Бердақ хотин-қизларни мол қатори қалин эвазига сотиш, кўп хотинлилик каби иллатларни фош қилади. Айниқса, хотин-қизларнинг эрки ва ор-номусларини ёвузларча топтовчи хонларни қаттиқ қоралайди, уларнинг ахлоқий бузуқлигини кенг халқ оммаси кўзи олдида фан қилиб ташлайди: "Ёш эди ҳамма олгани, олиб қафасга солгани, зўрликда никоҳ қилгани, кўпи азобда ўлган экан"².

Бердақ ўз ўтмишдошлари ва замондошлари каби синфлар, синфий кураш ва унинг моҳиятини тушуниб етишдан анча узоқ эди. Бу билан Бердақ жамиятда манфаатлари

¹ Бердақ. Сайланма, 23-бет.

² Ўша асар, 113-бет.

бир-бирларига қарши бўлган гуруҳларнинг бор эканлигини умуман англаб етмаган, деган фикрга келмаслик керак. Зеро, шоир асарларида ҳам жамият аъзоларининг иккита йирик гуруҳга бўлинганлиги, уларнинг манфаатлари бир-бирларига зид эканлиги, улар ўртасида иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий фарқлар, қарама-қаршиликлар мавжуд эканлиги ҳақидаги фикрлар яққол кўзга ташланади. Бердақнинг кўрсатишича, биринчи гуруҳ — бу золимлардир. Булар қаторига шоир хон, беклар, оталиқлар, боёнлар, бойлар, эшонлар, ўнбошилар, элликбошиларни киритади. Иккинчи гуруҳ — меҳнаткашлар-деҳқонлар, чўпонлар ва бошқа оч-яланғоч, ўз меҳнати ҳузурини кўришдан маҳрум этилган кишилар. Мутафаккирнинг фикрича, меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволининг асосий айбдорлари бутун бойликни, ҳокимиятни ўз қўлларида тўплаган хон, беклар ва бойлардир. Бердақ уларни кескин қоралайди, зўравонликда, адолатсизликда, талончиликда, меҳнаткашларни эзишда, халқнинг ҳуқуқ ва эркинликларини поймол қилишда айблайди.

Мутафаккирнинг таъкидлашича, ҳукмрон доиралар халқ, жамият манфаатларини эмас, фақат ўз манфаатларини ўйлаб иш тутадилар, уларни меҳнаткашларнинг аянчли турмуш шароити, оҳу зори, талаб ва истаклари, ариза ва шикоятлари заррача ҳам қизиқтирмайди, халқни талаш эвазига орттирилган бойликлар ҳузурини фақат ўзлари кўради: "Золимлар тингламас фақирнинг зорин, улар ўйлар ўз фойдасин, ўз корин, ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин эп кўрмаслар бор бўлса-да, халқ учун"¹.

Бердақ феодал ҳукмдорларининг ички сиёсатини, айниқса унинг муҳим таркибий қисми бўлган солиқ сиёсатини қаттиқ танқид остига олади. Шоир бу сиёсатнинг асл моҳиятини тўла тушуниб етган эди. Унинг фикрича, солиқ меҳнаткаш халқни талашнинг асосий воситаларидан бири бўлибгина қолмай, хон ва беклар ҳокимиятини мустаҳкамлашнинг моддий манбаи ҳамдир. Бердақ феодал жамиятида амалга оширилаётган солиқ сиёсатининг адолатсиз, меҳнаткаш манфаатига очикдан-очик қарши қаратилганини фош қилиб ташлайди:

Қандай-қандай бўлди замон,

¹ Бердақ. Сайланма, 35-бет.

Бултургидан баттар ёмон.
Ғариб-ғасар қолмай омон,
Ўн тилладан келди солиқ.
Буни солди Нурымбет жон,
Буюрди, деб оталиқ хон.
Халқ бўлсин деб хонавайрон,
Ўн тилладан келди солиқ¹.

Бердақ асарлари феодал ҳукмдорларининг ташқи интесак сатини, биринчи навбатда, улар олиб борган босқинчилик урушларини кескин қоралаш, ўз халқини, ватанини қиммат қилишга чорлаш руҳи билан суғорилган. Талончилик, босқинчилик урушларининг хонавайронликка, меҳнаткешлар аҳволини янада оғирлашишига олиб келишини чуқур ачиниш билан ҳис этган Бердақ бундай урушларга кескин қарши чиқади, уларнинг асосий айбдорлари бўлиш хон, шоҳлар бошчилигидаги ҳукмрон доираларининг ғаразгўйлик ниятларини фош қилиб ташлайди: "Хонахон қасд этиб, юрт босиб олди, молсиз аҳволига кўп солди солди"².

Маълумки, Шарқнинг кўпчилиги илғор мутафаккирларининг золим, жоҳил феодал ҳукмдорларини кескин танқид қилиб, одил шоҳлар томонидан бошқариладиган жамият ва давлат ҳақидаги ғояларни илгари сурганлар. Аммо Бердақ ўз ўтмишдошлари ва замондошларидан фарқли равишда одил шоҳ бошчилигидаги давлат халқни озодликка эриштиради деган ғояга қўшилмайди. Шоирнинг фикрича, ҳозир ҳам, ўтмишда ҳам одил шоҳ бўлган эмас, кесажакда ҳам шоҳларнинг одил бўлишига кафолат бериб бўлмайди: "Бу дунё — бўлғали, подшоҳ одил бўлган эмас". "Адолат бўлмас ҳеч хонда бари бирдай бўлар экан..."³.

Хива хонини ва унинг мулозимларини энг одил, халқпарвар қилиб кўрсатишга уринаётган ҳукмрон мафкуранинг вакилларига қарама-қарши ҳолда Бердақ ўз халқининг турмуши, ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида ғамхўрлик қилмаётган, мамлакатнинг мўл-кўлчилигини, ободончилигини ўйламаётган, ҳақиқат тантанасини таъмин этмаётган

¹ Бердақ. Сайланма, 62-бет.

² Ўша асар, 44-бет.

³ Ўша асар. 9, 131-бетлар.

давлат бошлиғини одил подшо деб бўлмайди, у бундай номга лойиқ эмас, деган ғояни илғари суради. Худди шунингдек, ҳақни ноҳақдан фарқламайдиган, адолатли ҳукм чиқармайдиган қози, ғарибга назар солмайдиган, фақирга нафи тегмайдиган боён, халққа ёрдам бермайдиган, жабрланганни ҳимоя қилмайдиган султон ҳам эгаллаб турган мансабига лойиқ эмас.

Бердақ халққа меҳр-шафқат қилмайдиган, золим хон, оталиқ бекларни заҳарли илон, чаёнлар билан тенглашти- ради, меҳнаткашларни қуруқ ваъдалар, алдаш йўли билан талаётган, қонларини сўраётган бекларни йиртқич ҳайвонларга ўхшатади ва уларни ҳокимият тепасидан асло қолдириш мумкин эмас, халқ қўзғолони орқали уларни ҳокимиятдан ағдариб ташламоқ лозим, дейди.

Шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, Бердақнинг фик- рича, халқ қўзғолони фавқулодда юз берадиган ҳодиса эмас, беҳад жабр-зулм, адолатсизлик, талончилик ва зўравонликнинг маҳсули сифатида бунёд бўлади. Бу ил- латлар қаерда авжига чиқса, у ерда эзилувчиларнинг золимларга қарши бош кўтариши муқаррар. Зулм, истиб- дод, жаҳолат абадий эмас. Халқ ўз озодлиги учун кура- шиб, қулликка барҳам бериши турган гап. Тун ўрнини кундуз олганидек, қуллик ўз ўрнини озодликка бўшатиб бермоғи керак, бунинг учун халқнинг биргаликдаги дадил ҳаракати зарур:

Азаматлар, дадил-дадил доvon ош,
Дадилроқ бўлмасанг, кўздан оқар ёш,
Бўлмайин десанглар қайтуга йўлдош...
Ситамгарлик этса бешафқат, баттол.
Баланд бўлур қўлинг, бирлашсанг дарҳол...
Мен ўлмасман, ўлсам сўзим қолгуси,
Ғариб халқим мудом ёнга олгуси.
Золимларнинг бошига кун солгуси,
Тундан кейин, кундуз келар ҳар замон¹.

Бердақнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари учун хос бўлган муҳим хусусиятларидан бири унинг келажакка ишонч билан қарашидир.

Шоирнинг келажак, жамият ва уни бошқариш ҳақидаги фикрлари умумий тарзда баён қилинган. Келажак жамият, Бердақнинг фикрича, зўрликка, адолатсизликка, жабр-

¹ Бердақ. Сайланма, 21-23-бетлар.

зулмга асосланган қоронғи дунёдан кескин фарқ қилиб тенглик, адолат, инсонпарварлик, бирлик қоидаларини асосланган "Кун нурлари яшнаган", "жамоат жамулжам" бўлган, меҳнаткашлар ўз меҳнатининг роҳатини кўрадиган дунёдир. Бу жамиятнинг бошқарувчилари эса халқ оммаси орасидан етишиб чиққан, халқ манфаати йўлида хизмат қилувчи, мамлакат ободонлигини ва осойишталигини таъминловчи эл ғамхўрларидир: "Соясин солган фақирга, сунлар оқизган тақирга, йўл кўрсатган ҳар сўқирга, эл ғамхўри керак менга. Белини маҳкам бойлаган, ўзни жангга шайлаган, элу юртин ўйлаган — эл ғамхўри керак менга"¹.

Бердақнинг ижтимоий-сиёсий қарашларининг яна бир муҳим хусусияти — унинг ҳурфикрлигидир. Шу нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш лозимки, шоир худони, динни умуман инкор этмайди. Аксинча, айрим ҳолларда Бердақ худога илтижо билан мурожаат қилади, ундан мурувват кутади, уни меҳнаткашларнинг ҳимоячиси, золимларнинг жазоловчиси сифатида кўрсатишга уринади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида шоирнинг "Паноҳ бер" номли шеърини кўрсатиш мумкин. Шунинг билан бир қаторда Бердақ исломнинг барча ақидаларини ва унинг ҳомийларини қўллаб-қувватламайди, уларга қарши ўзининг норозилигини билдиради, уларнинг меҳнаткашлар оммасининг манфаатларига қарши қаратилган фаолиятини аёвсиз фош қилади. Шоир асарларида исломни ниқоб қилиб олган мусулмон руҳонийларининг жоҳиллиги, очкўзлиги, хасислиги, гаразгўйлиги, мунофиқлиги, иккиюзламачилигини очиб ташлайди, уларни меҳнаткашларни алдашда, талаш ва ахлоқсизликда айблайди:

Бу сўзимни эшит Нормурод охун,
Саллангда кўп эрур ўрам ва тугун.
Меҳнаткашни алдаб кўп сйсан ҳақин,
Сендан ола қарға яхшироқ.
Ўримбет, Нуримбет, Жамол, Сулаймон,
Сафар, Мирза, Орзу, Эримбет — чаён.
Халқнинг қонин сўрган сурбет, бевиждон
Ҳаммангдан биздйй бир гадо яхшироқ".

¹ Бердақ. Сайланма, 102-бет.

² Ўша асар, 45-бет.

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Ўзбекистон халқларининг демократик сиёсий-ҳуқуқий фикри вакилларининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашларига умумий яқун ясар эканмиз, уларнинг асарларида XVII-XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган мутафаккирларнинг илғор ғоялари янада ривожлантирилганлигига, бойитилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу даврдаги мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари учун хос бўлган умумий хусусиятлар инсонни улуғлаш, унинг қадр-қимматини, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, давлат ва ҳуқуқни халқ манфаатлари йўлида хизмат қилдириш йўллариини излаш, мамлакатда адолатсизлик, ҳақсизлик, зўравонликка барҳам бериш воситаларини қидириш, озодлик, тенглик, халқлар ўртасида дўстлик ғояларини тарғиб қилиш, келажакка ишонч билан қарашдан иборат эди. Уларнинг келажак авлод олдида қилган хизматларидан бири шу бўлдики, улар мамлакатда миллий ва ижтимоий зулм авжига чиққан, зўравонлик ҳеч қандай чегара билмаган бир шароитда мавжуд тузумга, сиёсий-ҳуқуқий қонунларга очиқдан-очиқ қарши чиқдилар, ўз ҳаётларини хавф остида қолдириб бўлса ҳам, адолатсизликка, жабр-зулмга, инсон ҳуқуқларининг топталишига дадиллик билан қарши курашдилар, амалдаги тартибларни турли йўллар билан ўзгартириш ҳақидаги ғояларни илгари сурдилар ва жамиятни ўзгартириш, унинг тараққиётини таъминлашнинг муҳим омили сифатида маорифни, илм-фанни ривожлантириш масаласини қўйдилар, келажакда илм-фанни ривожлантириш эвазига адолатли жамиятни ташкил қилиш ҳақидаги ғояни илгари сурдилар. Уларнинг айримлари адолатсизлик, зўравонликка асосланган сиёсий-ҳуқуқий тартибларга халқ қўзғолони йўли билан барҳам бериш мумкин, деган фикрни ёқлаб чиқдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, илғор мутафаккирлар томонидан ўша давр учун долзарб бўлган бир қатор сиёсий-ҳуқуқий муаммолар кун тартибига қўйилган бўлиб, уларнинг счими ҳали ниҳоясига етказилмаган эди. Аммо бу муаммоларни ўша шароитда кўтариб чиқишнинг ўзи ҳеч муболағасиз қаҳрамонлик эди. Шунингдек уларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари давр билан боғлиқ бўлган, ўша шароит таъсири

маҳсули сифатида намоён бўлган камчиликлар, қарама-қаршиликлар, ноизчилликлар, тушунмовчиликлар (чор ҳукуматини маърифат, илм-фан тараққиёти ғамхури, айрим чор маъмурларини адолатли, мусулмонларнинг маданий, маърифат тараққиёти тарафдори сифатида таърифлашлардан ва бошқалар) дан ҳам холи эмас эди. Бу камчиликлар ва қарама-қаршиликлардан қатъи назар, XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган илғор мутафаккирлар Ўрта Осиё халқларининг сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихида муҳим бир бурилиш ясай олдилар. Улар томонидан илгари сурилган демократик мазмундаги ғоялар миллий ва ижтимоий зулмнинг мустамлакачилик сиёсати ва тартибларининг илдизига катта зарба берди, мутаассиб феодал-клерикал мафкурага рахна солди, унинг вакиллари-нинг асл мақсадларини халқ оммаси тушуниб етишига туртки берди, энг муҳими маҳаллий меҳнаткашларни ўзининг ҳуқуқларини талаб қилишга, ўзларини таниб олишга, дўст-душманни ажратишга, маърифат, илм-фанни эгаллашга, озодликка, мустақилликка ундади. Бу билан улар икки томонлама зулм остида азоб чекаётган ватандошларининг сиёсий онгининг ўсишига, ўлкадаги миллий-озодлик ҳаракатининг фаоллашувига катта таъсир кўрсатдилар.

МУНДАРИЖА

Мустақил Ўзбекистон давлати ривожланишининг маънавий-ҳуқуқий илдиэлари	3
<i>I боб. XVII—XVIII асрларда Ўзбекистондаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлар</i>	6
1. Ижтимоий-сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура	6
2. Илгор демократик сиёсий-ҳуқуқий фикрлар...	12
<i>II боб. XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистондаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлар</i>	26
1. Ижтимоий-сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура	26
2. Илгор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкура	29
<i>III боб. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистондаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлар</i>	42
1. Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ва унинг оқибатлари	42
2. Феодал-клерикал сиёсий-ҳуқуқий мафкура	57
3. Демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкура	82

Джурабай Ташкулов

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЮРИДИЧЕСКИЕ МЫСЛИ НАРОДОВ
УЗБЕКИСТАНА (XVII—XIX ВЕКОВ)**

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1996,
700129, Тошкент, Навои, 30

Мусаввир Б. Большаков
Бадий муҳаррир Ҳ. Меҳмононов
Техник муҳаррир А. Горшкова
Мусаҳҳиҳ Ш. Орипова

Теришга берилди. 28.02.95. Босишга рухсат этилди 26.10.96
Қоғоз 84x108¹/32. "Таймс" гарнитурда офсет босма усулида
босилди. Шартли бос.т. 6,72 Нашр. т. 6,67. Тиражи 2000.
Буюртма № 1580 Баҳоси шартнома асосида

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр. 145-94.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техни-
кавий ва программавий воситалар базасида тайёрланиб
Тошкент, "Агрохарита" институтининг Ўздаврлойиҳа картфабри-
касида босилди. 700096, Тошкент, Муқимий кўчаси, 182